کۆمەڵەی گەلان

«عصبة الأمم»

د . کەمال مەزهەر

کورتەیەك دەربارەی سیاسەت :

مرۆڤ لەوەتەی هۆشی بەبەردا هاتووەو کەوتۆتە بیرکردنەوە فێری سیاسەت ، یا وەك دەڵێن رامیاری ی ، بووە[1] . ئەو فێڵو فەرەجەی بۆ گوزەرانو پاروە نانێك بەکاری دەهێنا یەکەم ڕووی ساکاری ی سیاسەت بوو لە ژیانیدا .

وەك هەر دیاردەیەکی تری ژیان سیاسەتیش لەوەتەی پەیدا بووە بێوچان لە ئاڵوگۆڕو بەرەوپێش چووندایەو دەبێ . دەمێکە سیاسەت بۆتە پیشەو هونەرو زانست . لەو کاتەوەی کۆمەڵو دەوڵەت پەیدا بوون سیاسەت بۆتە ئەرکی یەکەمی سەر شانی زۆربەی دامودەزگاو کاربەدەستانیانو هەر لەبەر ئەوەشە وشەی « پۆلیتیکا » ی گریکی ی کۆن کە واتای کاروباری کۆمەڵ یا دەوڵەت دەبەخشێ بە مانای (سیاسەت) تێکەڵ بە زمانە ئەوروپایی یەکان بووە[2] .

دوای دەوڵەت پەیدابوونی ئایینیش دەوری گەورەی لە بەرەوپێش بردنی سیاسەتدا بینی . ئایین بێ سیاسەت نەیدەتوانی بڵاوببێتەوەو پەرە بسێنێ . لە سەرەتای سەدەی چوارەمینەوە ئایینی عیسایی و دەوڵەت تێکەڵ بەیەك بوونو پاش ماوەیەکی کەم پاپای وا پەیدا بوو دەشیا لە سیاسەتبازیدا ببێتە مامۆستای دەیان میرو پاشای ڕۆژگاری خۆی . پێغەمبەری خۆشمان ، درودی خوای لێبێ ، هەر لە یەکەم ڕۆژی هەڵهاتنی خۆری ئیسلامەتی یەوە توند توند سیاسەتو ئایینی پێکەوە بەست . نامە بەناوبانگەکانی بۆ پاشایانی ڕۆمو فورسو حەبەش یەکەم نموونەی پێوەندی ی دیپلۆماسی ی جیهانی نوێی موسڵمانن .

وەك گوتمان سەرەتا سیاسەت یەکجار سادەو ساکار بوو . لەگەڵ پەیدابوونی دەسەڵاتو دامەزراندنی دامودەزگای میریو ئایینداسیاسەت ڕووی لە وردەکاریو ئاڵۆزی کرد . بەرژەوەندی یەکانی ژیانی ڕۆژانەو پەرەسەندنی تێکەڵی یەك بوونی گەلانی دراوسێو لێك نزیك لە ڕۆژگاری کۆنەوە بوونەتە هۆی پەیدابوونی پێوەندی ی لە نێوان دەزگا میری یەکانی جیهانی پێشکەوتووی ئەوساکەدا . سەرەتاو تا ماوەیەکی دوورو درێژ ئەو پێوەندی یەش ساکارو بێ گرێ بوو . هەرکاتێك پێویست بوایە وەفدی وڵاتێك بۆ بەستنی پەیمانێك یا بردنی دیاری یەك یا گەیاندنی ڕاسپاردەیەك یا بۆ خوازبێنی

شازادەیەك ڕووی دەكردە ولاتێكی‌ترو لەگەڵ جێبەجێ كردنی كارەكەیدا بەرەو نیشتمان دەگەڕایەوە . هەرچەندە ئەركی سەر شانی ئەو جۆرە وەفدانە ئاسان‌و بێ ئەمسەرو ئەوسەر بوو ، بەلام جێبەجێ كردنی ماوەیەكی زۆری پێدەویست كە جاری وا هەبوو لە مانگان تێدەپەڕی‌و دەچووە خانەی سالانەوە . چون‌و گەڕانەوەی وەفدە بەناوبانگەكەی هارونە ڕەشید بۆ لای شارلەمانی گەورە نزیكەی ساڵێكی خایاند . ئەركی وەفدی ناوبراو بریتی بوو لە گەیاندنی نامەیەك‌و سەعاتێكی خەلیفەی موسلمانان بە پاشای گاوران . پاش دەوروبەری چوار سەدە كاتێك ماركۆ نیكۆلۆ پۆلۆی ناسراو لەگەڵ باوكی‌و مامی لەسەر داوای فەرمانڕەوایانی ڤێنیسیای ئیتالیا چووە خزمەت خانی چین‌و ماچین پاش 24 ساڵی ڕەبەق ئینجا گەڕایەوە نیشتمان ، ساڵی 1271 ڕۆیشت‌و ساڵی 1295 گەڕایەوە[3] . ماركۆ پۆلۆ بە نزیكەی سێ ساڵ‌و شەش مانگ ڕێگەی نێوان ڤێنیسیای ئەورووپاو پەكینی[4] ئاسیای بڕی‌و تەنانەت خاكی ئێمەش بەشێك بوو لەو ناوچەو ولاتانەی پیایاندا تێپەڕی .

لەگەڵ پەیدابوونی ڕژێمی سەرمایەداری‌و دروست بوونی ژمارەیەك دەولەتی گەورەو دەسەلاتدارو چاوچنۆك قۆناغێكی نوێ لە ژیانی سیاسی ی گەلاندا دەستی پێكرد . هیچ كامێك لەو دەولەتە گەورە ئەورووپایی‌یانە بە سنووری خۆی ـابین نەدەبوو ، هەر یەكەیان چاوی بڕیبووە خاك‌و سامانی گەلانی‌ترو لەناو یەكیشدا دەستیان نابووە بیناقاقای یەكتر . هەر ئەوەندەت دەزانی كڵپەی ئاگری شەڕ بەرز دەبووەو بە هەزاران‌و بە دەیان هەزار دەبوونە قوچی قوربانی . ئەو شەڕانەی ئەورووپا لە ڕۆژگاری ناپلیۆن بۆناپارتدا ، واتە سەرەتای سەدەی نۆزدەمین ، گەیشتنە پلەیەكی ترسناكی ئەوتۆ كە مێژوو تا ئەو سەردەمە لە وێنەی بەخۆیەوە نەبینیبوو . زیانە زۆرەكانی ئەو شەڕانەو وەڕس بوونی بێ‌ئەندازەی گەلانی ئەورووپا پاڵیان نا بە فەرمانڕەوایانی ئەو كیشوەرەوە زیاتر بكەونە سۆراخی ڕێبازی چارەسەركردنی ئاشتی‌یانەی كێشە نێودەولەتی‌یەكان . لەبەر ئەوە سیاسەتكاران بە پێویستیان زانی دەزگایەكی بالا بۆ چاودێری‌كردنی پێوەندی‌ی نێوان دەولەتە گەورەكان دابمەزرێنن ، ئەوان هاتبوونە سەر ئەو بیرەی دەشێ ئەوی بە چەك‌و شەڕو خوێن‌و فرمێسك دەبرێتە سەر بە گفتوگۆو لێدوان‌و لێكدانەوەش هەمووی نەبێ بەشێكی زۆری جێبەجێ بكرێ . بۆ ئەو مەبەستە دوای كەوتنی ناپلیۆن كۆنگرەی ڤیەنا بڕیاری دامەزراندنی جۆرە كۆڕێكی دا كە جاروبار نوێنەرانی ژمارەیەك دەولەتی گەورە بۆ لێدوان لە باسە گرنگەكانی جیهان دەیانبەست .

دوای كۆنگرەی ڤیەناو بەتایبەتی پاش ئەوەی لە حەفتاكانی سەدەی نۆزدەمینەوە ولاتە سەرمایەدارە پێشكەوتووەكان گەیشتنە قۆناغی ئیمپریالیزم ، سیاسەت‌و پێوەندی‌ی نێوان دەولەتان كەوتنە بارو دۆخێكی نوێی یەكجار وردو ئالۆزەوە كە تا دەهات گرێ كوێرەكانیان زیاترو باریان قورستر دەبوون‌و ئەنجام كار گەیشت بەوەی فەرمانڕەوایان پەنا بەرنە بەر چەك وەك دوا هیواو ئاواتی چارەسەركردنی كێشەو بێنەوبەرە زۆرەكانی ولاتەكانیان . بەو جۆرە سەرەتای ئابی ساڵی 1914 شەڕێك بەرپا بوو كە مێژوو تا ئەو كاتە لە وێنەی بەخۆیەوە نەبینیبوو ، شەڕێكی ئەوتۆ كە هەموانی گرتەوەو بە ڕەوایی ناوی لێ نرا « شەڕی یەكەمی جیهان » .

زیانەكانی شەڕی یەكەمی جیهان كوشندەو جەرگبڕ بوون . تەنها ئەوانەی بە بەرگی سەربازی‌یەوە لە شەڕگەكاندا كوژران ، ژمارەیان خۆی دەدا لە نزیكەی (10) ملیۆن كەس . ئەوانەش كە لە جەنگەی شەڕدا بریندار بوون (20) ملیۆن دەبوون كە سێ ملیۆن‌و نیویان تا مردن بە كەفتەكاری مانەوە . لە صەدا پەنجای لاوو[4] هەزار گوندو (23) هەزار كارگەو كانە ئاسن‌و خەلوزو (550) هەزار خانوبەرەو (58) هەزار كیلۆمەتر ڕێگەوبانی تەنها فەرەنسە[5] بووە خۆراكی ئاگری شەڕی یەكەمی جیهان كە بە لایەنی كەمەوە (360) ملیار دۆلاری زێڕی تێچوو ، واتە گەلێك لەو پارەیە زیاتر كە هەموو شەڕەكانی پێشووی جیهان بەسەر یەكەوە هەڵیان لووشی .

ئەم ڕاستی‌یە ترسناكە دەبوو دەروونی هەموان بهەژێنێ‌و لە كوڕەپانی سیاسەتدا گەلێك سەرنج‌و هەلسەنگاندنی نوێ بهێنێتە ئاراو كایەوە كە دامەزراندنی « كۆمەلەی گەلان » یەكێك لە ئەنجامە سەرەكی‌یەكانیان بوو .

دامەزراندنی « كۆمەلەی گەلان » :

بەر لەوەی شەڕی یەكەمی جیهان تەواو بێت بە ماوەیەك

کاربەدەستانی ژمارەیەك لە دەوڵەتە گەورەکان کەوتنە سۆراخی دامەزراندنی ڕێکخراو یا دەزگایەکی باڵای نێودەوڵەتی بۆ جیهانی دوای شەڕ . بۆ ئەو مەبەستە فەرەنسەییەکان لیژنەیەکی تایبەتییان بە سەرۆکایەتی وەزیری کار دامەزراند . فەرمانڕەوایانی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا لە هەموان زیاتر بایەخیان دایە ئەو باسە . ئەوان کە شەڕ بووە خێرو بەسەریاندا ڕژاو گەلێك لە جاران دەوڵەمەندو بەتواناتر بوون دەیانویست لە جیهانی سیاسەتی پاش شەڕدا ئەو ڕێکخراوە بکەنە داردەستی خۆیان .

هەرچۆن بێ لەگەڵ تەواو بوونی شەڕدا دامەزراندنی « کۆمەڵەی گەلان » (عصبة الامم ـ League of Nations) بووە دروشمێکی ڕەخسیو ، بۆیە « کۆنگرەی ئاشتیی پاریس » کە ڕۆژی (18) ی کانوونی دووەمی ساڵی (1919) کرایەوە بەتایبەتی بایەخی پێ داو ڕۆژی (25) ی کانوونی دووەمی هەر ئەو ساڵە جێبەجێ کردنی سپاردە لیژنەیەکی بەرز بە سەرۆکایەتی ویدرۆ ویلسنی سەرەك کۆماری وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا .

دیارە دەوڵەتە سەرکەوتووەکان هەر یەکەیان دەیویست پرۆگرامی «کۆمەڵەی گەلان » بە جۆرێك بێ کە لە هەموو سەرێکەوە لەگەڵ ئامانجو پلانو بەرژەوەندییەکانی خۆیدا بگونجێ . فەرەنسەییەکان سوور بوون لەسەر ئەوەی کۆمەڵە ببێتە چەقڵی چاوی ئەڵەمانەکانی هاوسێیان کە بە چاوی دوژمنی باوەکوشتە سەیریان دەکردن . ئەوان داوای دامەزراندنی هێزێکی سەربەخۆیان بۆ کۆمەڵە دەکرد چونکە دەیانزانی لەبەر ئەوەی لەشکری سوارەو پیادەی ئەوسای فەرەنسە گەورەترین هێزی چەکداری جیهان بوو ئەو هێزە دەبێتە دەسکەلای خۆیان ، بەلام بە ناوی گشت دەوڵەتە گەورە سەرکەوتووەکانەوە .

پرۆگرامی ئینگلیزەکان دامەزراندنی ڕێکخراوێکی فراوانی ڕەچاو نەدەکرد ، ئەوان دەیانویست کۆڕێکی تایبەتی بۆ نوێنەرانی وڵاتە گەورەکان دابمەزرێنن کە دەبوو کاری بەڕودوای بریتی بێ لە پاراستنی دۆخی نوێی جیهان . ئینگلیزەکان لەبەر ئەوەی هەرچییەکیان ویستبوو بەهۆی شەڕەوە دەستیان کەوتبوو بە « بەشی خۆیان » قایل بوونو دژی ئەوە بوون کەس دەست بخاتە ناو کاروباری خۆیان و وڵاتە ژێردەستەکانیانەوە کە ئەوساکە پێوانەیان خۆی دەدا لە (35) ملیۆن کیلۆمەتری چوار گۆشەو ژمارەی دانیشتوانیان دەگەیشتە (450) ملیۆن کەس .

لە باسی دامەزراندنو پرۆگرامی « کۆمەڵەی گەلان » دا ئەمەریکاییەکان بە جۆرێکی تر هاتنە دەست . واشنگتۆن دەیویست ڕێکخراوێکی جیهانی فراوان دابمەزرێنێو هەموان ببنە ئەندامی تاوەکو ببێتە شوێنی تۆژینەوەی باری وڵاتان ، تەنانەت دژی ئەوەش بوو ئەڵەمانیای بەزیو نەبێتە یەکێك لە ئەندامانی چونکە دەیویست لەو ڕێگەیەوە لە سەرکێشی ئینگلیتەرەو تایبەت لە سەرکێشی فەرەنسە کەم بکاتەوە . لەوەیش زیاتر ، نوێنەرانی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا لەو ڕۆژانەدا تا ڕادەیەکی زۆر « لایەنگری » دیارکردنی مافی چارەنووسی گەلان بوون ، دەیانویست « کۆمەڵەی گەلان » ئەو مافە بکاتە دروشمێکی سەرەکیی خۆی . هەروەها لەگەڵ بازرگانیی سەربەستو بێ قۆرتدا بوون ، لەو بارەیەوە دروشمی « دەروازەی کراوە » یان(*) هەڵکرد . مەبەست لە « دەروازەی کراوە » ڕێگەدانی دامەزراندنی پێوەندیی ئابووریی ئازاد بوو بە هەموان بێ جیاوازی . بەو دروشمەیان فەرمانڕەوایانی واشنگتۆن قایم لە دەرگا داخراوەکانیان دەدا ! .

ئەو ویستو داخوازییانەی ئەمەریکاییەکان کە تا ڕادەیەکی زۆر لەگەڵ چاکەو بەرژەوەندی نەتەوە پچووکەکانی جیهاندا دەگونجان لە خۆڕا نەبوون ، هەموویان دەسکردی سیاسەتێکی وردو دووربین بوون کە خزمەتی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا ئامانجی سەرەکیو یەکەمی بوو . سامانی نەتەوەیی ئەو وڵاتە بەهۆی شەڕەوە لە ئەندازە دەرچوو ، بازاڕی نیوەی ڕۆژئاوای جیهان بە تەنها ئیتر دادی بەرهەمی پیشەسازیو بەروبوومی کشتوکاڵو پارەی کۆبووەی زۆری ئەوی نەئەدا . ڕەنگبێ هێندە بەس بێ گەر بڵێین لەگەڵ تەواو بوونی شەڕی یەکەمدا لە 40٪ ی هەموو پاشەکەوتی زێڕی جیهان کەوتە بانکەکانی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاوە ، کە قەرزی ئەو وڵاتە بەسەر ئینگلیتەرەو فەرەنسەو ژمارەیەك وڵاتی سەرمایەداری ترەوە گەیشتە (14) ملیار دۆلار ، لە کاتێکدا بەر لەوەی شەڕ هەڵگیرسێ ئەو ساڵی (200) ملیۆن دۆلار قەرزانەی دەدایە ئەو وڵاتانە . کەچی ئەو

ولاتە یەكجار دەوڵەمەندە لە بەروبوومی ولاتە ژێردەستەكان بێ بەری بوو . پێوانەی ئەو مەڵبەندو ناوچانەی كەوتبوونە ژێر ركێفی ئەوەوە كەمێك لە چارەكە ملیۆنێك كیلۆمەتری چوارگۆشە زیاتر بوون . بەرامبەر بەوە فەرەنسەیی‌یەكان نزیكەی دوازدە ملیۆن كیلۆمەتری چوارگۆشەی خاكی گەلانیان بە ئارەزووی خۆیان دەرووتاندەوە . هەر ئەوساكە پێوانەی ولاتە ژێردەستەكانی ئینگیلتەرە لە (35) ملیۆن كیلۆمەتری چوارگۆشە تێدەپەری كە ژمارەی دانیشتوانیان ، وەك گوتمان ، خۆی دەدا لە (450) ملیۆن كەس ، واتە ئەو خاكەی بەدەست فەرەنسەوە بوو نزیكەی (45) هێندو ئەوەی بەدەست ئینگیلتەرەوە بوو نزیكەی (135 – 140) هێندی ئەو خاكە بوون كە بەدەست ولاتە یەكگرتووە كانی ئەمەریكاوە بوو . كەوابێ دەبوو واشینگتۆن هەول بدات هەرچۆن بێ درزێك بكاتە دیواری ئەو قەلا سەختەی هاوپەیمانەكانی دوێنێ‌یەوە . بەپێی پرۆگرامی ئەمەریكایی‌یەكان « كۆمەڵەی گەلان » دەیتوانی لەو كارەدا دەورێك ببینێ .

بەلام نە تەرازووی هێزی چەكو نە تەرازووی توانای ئابووری ئەو رۆژگارە بواریان نەئەدا هیچ كامێك لەو پرۆگرامانە بەتەواوەتی پارسەنگ بێت ، بۆیەكا ئارەزووی هەموان لە دامەزراندنی « كۆمەڵەی گەلان » دا تێكەل بەیەك بوو ، ئەوەش بۆ خۆی بووە هۆی یەكەمی بە لاوازی لەدایك بوونی كۆمەڵە .

لیژنە تایبەتی‌یەكەی ویدرۆ ویلسن كارەكانی خۆی تەواو كردو لە (26) خاڵی سەرەكیدا پێرەوی بۆ « كۆمەڵەی گەلان » دانا . ئەو (26) خاڵە بوونە بەشی یەكەمی هەموو ئەو پەیمانانەی لە كۆنگرەی ئاشتی‌ی پاریس مۆر كران‌و كە « پەیمانی ڤێرسای » نێوان ئەڵەمانیاو هاوپەیمانەكان لە هەموویان گرنگتر بوو .

ئەندامەتی‌و دامودەزگاكانی « كۆمەڵەی گەلان »

بەو جۆرە ساڵی (1919) لە كۆنگرەی ئاشتی‌ی پاریس « كۆمەڵەی گەلان » دامەزرێنراو جنێڤی پایتەختی سویسرە كرایە بارەگای‌و ئینگلیزی‌و فەرەنسی بوونە زمانی گفتوگۆو تۆماری بەڵگەكانی . ئەندامانی كۆمەڵە دوو جۆر بوون ـ دامەزرێن‌و هەڵبژێردراو . ئەندامانی دامەزرێن بریتی بوون لەو دەوڵەتە هاوپەیمانانەی پێرەوی « كۆمەڵەی گەلان » یان لە پاریس مۆر كرد ، هەروەها ئەو دەوڵەتانەش كە لە ساڵانی شەری یەكەمدا بێ لایەن بوون‌و بێ هیچ مەرجێك لە ماوەی دوو مانگدا ئەوانیش هەمان پێرەویان مۆركرد . ژمارەی ئەندامانی دامەزرێنی كۆمەڵە بریتی بوو لە (44) دەوڵەت كە (31) یان دەوڵەتە هاوپەیمانەكان‌و (13) یان دەوڵەتە بێ لایەنەكانی وەك سویسرەو سویدو نەرویج‌و دانیمارك‌و ئیسپانیاو ئێران‌و ئەرجەنتین بوون . ژمارەیەك دەوڵەتی تر یەك لە د وای یەك بۆ ئەندامەتی كۆمەڵە هەڵبژێردران ، وەك ئەڵەمانیا كە ساڵی (1926) و عیراق كە ساڵی (1932) و یەكیەتی سۆڤیەت كە ساڵی (1934) و میسر كە ساڵی (1937) هەڵبژێردران . تا هەڵگیرسانی ئاگری شەری دووەمی جیهان ژمارەی ئەندامانی « كۆمەڵەی گەلان » گەیشتە (58) دەوڵەت .

دەزگاكانی كۆمەڵە بریتی بوون لە كۆمیتەی گشتی كە هەموو دەوڵەتە بەشدارەكانی كۆمەڵە ئەندامی بوون‌و دەبوو بەلایەنی كەمەوە ساڵی جارێك لە مانگی ئەیلولدا كۆببێتەوە . وەفدی هەر دەوڵەتە یەك دەنگی هەبوو ، هەرچەندە دەشیا ژمارەی بەشدارانی وەفدەكە بگاتە سێ كەس . لەسەر داوای زۆرینەی ئەندامان لە كاتی پێویستدا دەبوو كۆمیتەی گشتی كۆببێتەوە . هەموو بریارە گرنگەكانی دەزگاكانی تری كۆمەڵە دەخرانە بەردەمی كۆمیتەی گشتی كە دوا بریاری وەرگرتنی ئەندامی نوێ‌و هەڵبژاردنی سكرتێری گشتی‌ی كۆمەڵەش لە مافە سەرەكی‌یەكانی بوون .

هەرچەندە بەپێی پلە ئەنجومەن دووەم دەزگای « كۆمەڵەی گەلان » بوو ، بەلام كاروباری لە هەموان زۆرو بایەخدارتر بوو . ئەنجومەن لە راستیدا هێزی بزوێنی كۆمەڵە بوو .

سەرەتا بریار وابوو ئەنجومەن لە (9) ئەندام پێكبێ ، پێنجیان نەگۆرو چوارەكەی تریان كاتی بن . ئەندامە نەگۆرەكان نوێنەری دەوڵەتە گەورە هاوپەیمانە سەركەوتووەكان بوون ، واتە ئینگیلتەرەو ولاتە یەكگرتووەكانی ئەمەریكاو فەرەنسەو ئیتالیاو ژاپۆن . چوار ئەندامەكەی تر بە نۆرە هەڵدەبژێردران .

ئەو بڕیارە وەك خۆی نەچووە سەرو چەند ئاڵوگۆڕێکی بەسەردا هات . لەبەر گەلێك هۆ ، کە دوایی بە کورتی باسیان دەکەین ، وڵاتە یەککرتووەکانی ئەمەریکا نەبووە ئەندامی « کۆمەڵەی گەلان »، بۆیەکا شوێنی لە ئەنجومەنو کۆمیتەی گشتیدا بە بەتاڵی مایەوە . بەر لە شەڕی دووەمی جیهان بە چەند ساڵێك ژمارەی ئەندامانی ئەنجومەنی کۆمەڵە بووە پازدە کە نۆیان ئەندامی کاتیو شەشەکەی تریان نەگۆڕ بوون . ئەمانەی دوایییان بریتی بوون لە فەرەنسەو ئینگیلتەرەو شورەویو ئیتالیاو ئەڵەمانیاو ژاپۆن[7] . دەبوو ئەنجومەن بە لایەنی کەمەوە ساڵی جارێك کۆببێتەوە . کاتی تر لەسەر داوای زۆرینەی ئەندامان چەند کەرەتی تر پێویست بوایە دەبوو هێندە ئەنجومەن بۆ لێدوان کۆببێتەوە .

سکرتێری گشتیو یاریدەرەکانی دەزگای سەرپەرشتیو بەڕێوەبردنی کاروباری ڕۆژانەی « کۆمەڵەی گەلان » یان پێك دەهێنا . سکرتێری گشتی لە لایەن ئەنجومەنەوە هەڵدەبژێردراو دەبوو دەنگی هەموو ئەندامانی وەربگرێ . دوای ئەوە دەبوو لە کۆمیتەی گشتیدا هەموو ، یا زوربەی ئەندامان دەنگی بۆ بدەن .

جگە لەوانەی باسمان کردن ژمارەیەکیتر کۆمیتەو لیژنەی کاتیو هەمیشەیی جێبەجێکردنی بەشێك لە ئەرکەکانی کۆمەڵەیان کەوتبووە ئەستۆ کە دوایی باسیان دەکەین .

ئامانجەکانی « کۆمەڵەی گەلان »

بەپێی دەستوورو پێڕەوی دەبوو ئامانجی یەکەمی « کۆمەڵەی گەلان » پاراستنی ئاشتی بێت تاوەکو جیهان گیرۆدەی کارەساتێکی تۆقێنیتری وەك شەڕی یەکەم نەبێتەوە . یەکێك لە خاڵە سەرەکییەکانی پێڕەوی کۆمەڵە دەیگوت پێویستە پەنا ببرێتە بەر هەر کارو فەرمانێك بۆی هەبێ « ئاشتیی گەلان بە جۆرێکی کاریگەر دژی شەڕو هەڕەشەی شەڕ بپارێزێ » . خاڵێکی تری هەمان پێڕەو هۆی دامەزراندنی « کۆمەڵەی گەلان » ی گێڕاوەتەوە بۆ پێویستی « بەرەوپێش بردنی هاریکاری نێوان گەلانو مسۆگەر کردنی بێوەییو ئاسایشیان » . پێویستی کەمکردنەوەی هێزی چەکداری دەوڵەتان خاڵێکی تری پێڕەوی « کۆمەڵەی گەلان » بوو .

بەپێی پێڕەوی کۆمەڵە دەبوو بەهۆی تەحکیمەوە ، یا لە ڕێگەی ئەنجومەنەوە چارەسەری کێشە نێو دەوڵەتییەکان بکرێ . بهاتایەو ئەنجومەن نەگەیشتایە ئەنجامێکی قایلکەر ئەوساکە ئەندامانی بۆیان هەبوو هەر یەکەیان بەپێی بۆچوونی خۆی ڕەفتار لەگەڵ مەسەلەکەدا بکات . هەروەها پێڕەوی کۆمەڵە ئابلۆقەی ئابووریو بەکارهێنانی هێزی کردبووە سزای تاوانبارانو تەنانەت دەبوو ئەنجومەن بڕیاری ڕادەی بەشداریی هێزی ئەندامانی کۆمەڵە بۆ جێبەجێکردنی ئەرکو بڕیارەکانی بدات . بەلام ساڵی (1931) بەپێی بڕیارێکی تایبەتی بۆ بەرەنگاربوونەوەی دەست درێژکەران سزای ئابووری کرایە « چەکی سەرەکیی » کۆمەڵە .

بەشێکی بایەخداری ناوەڕۆکی پێڕەوی « کۆمەڵەی گەلان » بەجۆرێك داڕێژرابوو کە مەودای یاریکردنو دزەی دەدایە دەست دەوڵەتە گەورەکان . بەوێنە ئەو خاڵەی باسی کەمکردنەوەی هێزە چەکدارەکانی جیهانی کردووە بەوە پوچ بۆتەوە کە دەڵێ هەموو دەوڵەتێك بۆی هەیە چەند پێویستە بۆ پاراستنی قەوارەی نەتەوەیی خۆیو جێبەجێکردنی ئەرکەکانی سەرشانی هێندە هێزی چەکداری هەبێ .

داڕشتنی بەوجۆرەی ناوەڕۆکی پێڕەوی کۆمەڵەو چەند ڕاستییەکیتر بوونە هۆی کەموکورتییە زۆرەکانی ئەو دەزگا جیهانییە گرنگە .

کەموکورتییەکانی « کۆمەڵەی گەلان »

وەك دیمان لە ڕۆژگاری کۆنگرەی ئاشتیی پاریسەوە هەموو لایەنە دەسەلاتدارەکان لە تەقەلادا بوون « کۆمەڵەی گەلان » بکەنە داردەستی خۆیان . کە ئەو کارە بۆ وڵاتە یەککرتووەکانی ئەمەریکا نەچووە سەر واشنگتۆن بڕیاریدا نەبێتە ئەندامی[8] . بەو بڕیارە یەکەم کەلێنی گەورە کەوتە بناغەی « کۆمەڵەی گەلان » ەوە ، چونکە ئەوساکە وڵاتە یەککرتووەکانی ئەمەریکا گەورەترین هێزی ئابووریو یەکێك لە هێزە سیاسییە کاریگەرەکانی جیهان بوو .

سەرەتا ڕێگەی ئەڵەمانیاو وڵاتە بەزیوەکانی تر نەدرا ببنە ئەندامی کۆمەڵە . هەروەها یەکیەتی سۆڤیەتیش لەو مافە

بێبەری کرا . بەڵکو لەوەیش زیاتر ، زۆر جار ئەنجومەن‌و کۆمیتەی گشتی بەتایبەتی‌و زۆر گەرم دەکەوتنە باسی چۆنیەتی لەناوبردنی شورەوی . لەکەم باسی‌تردا زوربەی ئەندامانی کۆمەڵە وا هاودەنگ‌و بەپەرۆش بوون .

وڵاتە پچوك‌و ژێردەستەکان زۆر بە زەحمەت دەبوونە ئەندامی « کۆمەڵەی گەلان » . یاریدەی فەرەنسە نەبوایە حەبەشە وەرنەدەگیرا . عیراق دوای دە دوازدەو میسر دوای نزیکەی حەڤدە ساڵ کۆشش ئینجا وەرگیران[8] . ئەو ناتەواوی‌یەو گەلێك کەم‌وکورتی تری « کۆمەڵەی گەلان » ئەنجامی ئەوە بوون کە فەرەنسەو ئینگیلتەرە بووبوونە ئاغا گەورەی ئەو دەزگا جیهانی‌یە ، دیارە ئەوانیش بەپێی بەرژەوەندی‌ی خۆیان چۆنیان بویستایە وا هەڵیاندەسوڕاند . کە لەوان وابوو دەتوانن ئەڵەمانیا بکەنە قەڵغانێکی پتەوی پاراستنی ڕژێمی سەرمایەداری دژی بزوتنەوە شۆڕشگێڕی‌یەکان‌و شورەوی بێ سێ‌و دوو ڕێگەیان دا ڕۆژی یەکی ئەیلوولی ساڵی (1926) نەك هەر ببێتە ئەندامی «کۆمەڵەی گەلان » ، بەڵکو دیسان وەك دەوڵەتێکی گەورە بشبێتە یەکێك لە ئەندامە نەگۆڕەکانی ئەنجومەن .

دەوڵەتە گەورەکان لە ڕاستیدا زۆر بۆ « کۆمەڵەی گەلان » بەپەرۆش نەبوون ، هەموویان باش لەوە گەیشتبوون کە کۆمەڵە ناتوانێ دەزگایەکی جیهانی‌ی تەواو کاریگەر بێ . ڕۆژی (27) ی مارتی ساڵی (1933) تۆکیۆ بێپەروا لە کۆمەڵە کشایەوە تەنها لەسەر ئەو نەرمە گلەیی‌یەی لە ئەنجامی هێرشی لەشکری ژاپۆندا بۆ سەر باکووری چین لێی کرا . ساڵ وەرنەچەرخا دوای ئەوەی هێتلەرو نازی‌یەکان دەسەڵاتیان وەرگرت کاتێك ئەڵەمانیاش ڕۆژی (14) ی ئۆکتۆبەری هەمان ساڵی (1933) لە « کۆمەڵەی گەلان » کشایەوە . کشانەوەی ئەمیان لەسەر ئەوەبوو چونکە ئەنجومەن بڕیاری لابردنی ئەو بەشانەی « پەیمانی ڤێرسای » نەدا کە پێوەندی‌یان بە کاروباری سەربازی‌ی ئەڵەمانیاوە هەبوو . لەوەیش زیاتر . سیاسەت‌و نیازەکانی هێتلەری‌یەکان هەرچۆن بێ لەگەڵ بوونی ئەڵەمانیادا لە دەزگایەکی وەك «کۆمەڵەی گەلان »دا نەدەگونجا .

پاش کشانەوەی ئەڵەمانیاو ژاپۆن‌و ئاڵۆزبوونی باری سیاسی‌ی جیهان بەهۆی نازی‌یەکانی ئەڵەمانیاو فاشی‌یەکانی ئیتالیاو عەسکەرتاری‌یەکانی ژاپۆنەوە ئینجا لەندەن‌و پاریس شورەوی‌یان بیرکەوتەوەو بە هاندانی فەرەنسە ڕۆژی پازدەی ئەیلوولی ساڵی (1934) سی (30) ئەندامی «کۆمەڵەی گەلان » پێکەوە داوایان لێی‌کرد ببێتە ئەندام . پاش سێ ڕۆژ مۆسکۆ ڕەزامەندی‌ی خۆی ڕاگەیاندو شورەوی لەوساوە بووە یەکێك لە ئەندامە نەگۆڕەکانی ئەنجومەن . بەلام لە سەرەتای شەڕی دووەمی جیهانداو دوای بەرپابوونی شەڕی نێوان فینلەندەو شورەوی (1939 — 1940) دیسان ئەو وڵاتە لە «کۆمەڵەی گەلان » دوور خرایەوە .

بەو جۆرە وەك دەبینین ئەو تۆوەی لەپاریس بۆ «کۆمەڵەی گەلان » وەشێنراو ئەو خاك‌و خۆڵەی تێیدا پەروەردە بوو هێندە لەبار نەبوون بەری چاکیان لێ‌چاوەڕوان بکرێ . ئەم ڕاستی‌یە ، لەگەڵ یاری‌ی بێوچانی دەوڵەتە گەورەکاندا بوونە هۆی سەرنەکەوتنی کۆمەڵە وەك دەزگایەکی جیهانی . لێرەدا تەنها ئەوەندە بەسە گەر بڵێین هەمووی بەسەر یەکەوە (21) ساڵ بەسەر تەواو بوونی شەڕی یەکەمی جیهاندا تێنەپەڕی کاتێك لەژێر سایەی « کۆمەڵەی گەلان » دا کلپەی ئاگری شەڕێکی گەلێك لەو بەربلاوتر بەربۆوە . جا با بە کورتی جارێکا بێینە سەر باسی ئەو لایەنە بایەخدارانەی ژیانی گەلان‌و جیهان کە کۆمەڵە نەیتوانی ڕۆڵێکی ئەوتۆیان تێدا ببینێ‌و کە هەریەکەشیان بەجۆرێك ڕێگەیان بۆ شەڕی نوێی جیهان خۆش کرد ، ئەو شەڕەی دەبوو «کۆمەڵەی گەلان » بەهیچ جۆر ڕێگەی بەرپابوونی نەدا .

ئەو کارانەی «کۆمەڵەی گەلان » بۆی چارەسەر نەکران

لە سەرەتای کاری‌یەوە ساڵی (1920) ، تاوەکو پێچانەوەی دامودەزگای لە نیسانی ساڵی (1946) دا ، واتە لە ماوەی چارەکە سەدەیەکی تەمەنیدا (66) کێشەو مەسەلەی نێودەوڵەتی خرایە بەردەمی « کۆمەڵەی گەلان » ، کە بەداخەوە نەیتوانی چارەسەری هەرە بایەخدارو گرنگەکانیان بکات کە ئەمانەی لای خوارەوە نموونە سەرەکی‌یەکانیان .

یەکەم ـ شەڕی ژاپۆن‌و چین :

لەو ڕۆژەوەی ژاپۆن بەخۆدا هات‌و ژیانی ئابووری‌و توانای سەربازی‌ی هەنگاوی باشی بەرەوپێشەوە ناو لە کۆتایی

سەدەی نۆزدەوە وەك دەوڵەتێکی گەورە ناسرا ، لەو ڕۆژەوە تۆکیۆ چاوی بڕییە خاكو سامانی چینو ماچینی دراوسێی . شەڕی یەکەمی جیهان هێندەی تر ژاپۆنی دەوڵەمەنـد کرد . وەك بەڵگە لێرەدا تەنها دوو نموونە دەخەینە بەر چاو . لە ساڵی (1914) وە تـاوەکو سـاڵی (1919) نـرخی بـەرهـەمی کـەلوپـەلی پیشەسازیی ژاپۆن لە (13) ملیار یەنەوە[10] گەیشتە (65) ملیار ، واتە پێنج هێند ، یا 500٪ زیـاتر بـوو . لە ماوەی چـوار ساڵی شەڕی یەکەمدا ، واتە لە ساڵی (1914) وە تاوەکو سـاڵی (1918) بارستی بازرگانیی ژاپۆن لەگەڵ دەرەوەدا دوو هێندو نیو زیادی کردو زیوو زێڕێکی بێشومار لە بانقەکانی تۆکیۆدا کۆبۆوە ، بە ڕادەیـەك زوربەی دەوڵەتـە گەورەکـانی ئـەوروپـا کـەوتنـە قەرزکردن لە ژاپۆن[11] .

لەوسـاوە ژاپۆن چـاوچنۆکـانەتـر دەیـڕوانییـە چینی دەوڵەمەندی یەکجار دواکەوتوو . فەرمانـڕەوایانی ئـەو وڵاتە چونکە دڵنیا بوون ئیمپریالییەکان دەست نـاهێننە ڕێگـەیان ، هێزە چەکدارەکانیان لە ڕۆژی (18) ی ئەیلوولی ساڵی (1932) وە کەوتنە پەلاماردانی باکووری - ڕۆژهەڵاتی چین . لە سەرەتاوە پەکین پشتی بە دەوڵەتە گەورەکان بەستو ویستی لە ڕێگەی «کۆمەڵەی گـەلان »ەوە ڕادە بۆ دەستـدرێژیی ژاپـۆنەکـان دابنێ . بەلام کۆمەڵە هیچی بۆ نەکراو بڕیارەکانی لەو بارەیەوە کە بێ پەلەو لە سەرخۆ دەریدەکردن هەروا مانەوەو ژاپـۆن بێئـەوەی گـوێ بـداتێ بـۆ سـاڵی داهـاتـوو لە نـاوچـە داگیرکراوەکاندا حوکمەتێکی سەر بەخۆی دامەزراند .

دووەم - هێرشی ئیتالیا بۆ سەر حەبەشە :

فاشییەکان کە کۆتایی ئۆکتۆبەری ساڵی (1922) دەسەلاتی ئیتالیایان گرتەدەست دەیانویست گوایـە ڕابوردووی ڕۆمـانە دەسەلاتدارەکان زیندوو بکەنەوەو ئیمپراتۆرییەتێکی فراوانو بەدەسەلات دابمەزرێننو بۆ ئەو مەبەستەیان بە هەر چوار لادا دروشمی « ئیتالیای گەورە »یان بـەرزکردەوە . فـاشییەکـان سوور بوون لەسـەر ئەوەی دەست بـەسەر دەریـای سپیی ناوەڕاستو دەریای سوورو بەشێکی زۆری ئەفەریقادا بگرنو تەنانەت لە نەخشەکانی خۆیاندا بێ کەمو زیاد ناوی دەریای سپیی ناوەڕاستیان کردبووە «دەریاکەی خۆمان » .

بۆ جێبەجێ کردنی ئامانجە فراوانەکانی لە ئەفەریقادا ئیتالیای فاشی بەر لە هەر شوێنێکی تر ڕووی کردە حەبەشەو لە سەرەتای ساڵی (1935) وە کەوتە ناردنی هێز بۆ سەر سنووری ئەو وڵاتە بەناو سەربەخۆیەی ئەفەریقا . تاوەکو مانگی ئابی ئەو ساڵە مۆسۆلینی بۆ شەڕی حەبـەشە (250) هـەزار سەربـازی ئیتالیاییو (750) هەزار سەربـازی وڵاتە ژێـردەستەکـانی لەو ناوچەیەدا کۆکردەوە .

لە ساڵی (1923) وە حەبەشە یـەکێك بـوو لە ئەنـدامانی « کۆمەڵەی گەلان » . نەك هەر ئەوە ، بەڵکو وەك گوتمان بـە پشتگیریی فەرەنسە دەزگای ناوبراو حەبەشـەی وەرگرت . کەچی لەگەڵ هەموو ئەوانەشدا تاوەکو ڕۆژی چواری ئەیلولی ساڵی (1935) کۆمەڵە نەیڕوانییە سکالای حەبەشە کە لە ڕۆژی (3) ی کانوونی دووەمی هەمان ساڵەوە دژی ئیتالیا پێشکەشی کردبوو ، واتە پاش هەشت مانگو ڕۆژێك ئینجا کۆمەڵە بەخەبەر هات .

ڕاستە لەسەر حەبەشە «کۆمەڵەی گەلان » درەنگـانێ بڕیاری ئابلووقەدانی ئابووریی ئیتـالیای فـاشیدا ، بەلام بەهۆی یاریی ئینگلیزو فەرەنسەییەکانەوە نەوتو بەنزین لە لیستـەی ئەو کـەلوپەلانـە دوورخرانـەوە کە دەبـوو دەستی ئیتـالیایـان پێ نەگـات ، ئەوسـاکەش ئیتـالیاو ، بـەتایبـەت ڕەوڕەوەی شەڕی فاشی لە نەوتو بەنزین بەولاوە شتێکی تری ئەوتۆی پێویست نەبوو . لەبەر ئەوە بڕیارەکانی « کـۆمەڵەی گەلان » دەربارەی دەستدرێژیی ئیتالیا بۆ سەر حەبەشە هیچ دادێکیان نەداو فاشییەکان دەستیان هەڵنەگرت تابە جۆرێکی زۆر دڕندانە وڵاتی فراوانی حەبەشەیان داگیر کـرد . تەنهـا ئـەوانەی بـەهۆی گـازی کوشنـدەوە لەو شـەڕەدا کـوژران ژمارەیان خـۆی دەدا لە (275) هەزار کـەس ! . کەچی زۆری نەخایاند کاتێك لەسـەر داوای لەندەنو پـاریس « کۆمـەڵەی گەلان » بڕیـاری ئابلۆوقـەدانی ئابـوورییە نـاتەواوەکـەشی بەرامبەر ئیتالیا لابرد .

سێیەم - دەستتێوەردانی نازیو فاشییەکان لە کاروباری ناوخۆی ئیسپانیادا :

لە پێنـاوی سـەربـەخـۆیی ڕاستـەقـینـەو مـافـە

ـيموكراتىيەكانيدا لە نيسانى سالى (1931) وە گەلى ئيسپانى شۆڕشێكى گەورەى بەرپاكرد كە نزيكەى هەشت سالى خاياند . شۆڕشگێران سەرەتا دەسكەوتى گەورەيان وەدى هێناو توانىيان كۆمارێكى سەربەخۆو ديموكراتى پەروەر بمەزرێنن ، ئەو كارەى خورپەى لە دلى كۆنەپەرستانى ناوەوەو دەرەوەى ولات هەلساند . زۆرى نەبرد دوژمنان پيلانێكيان بۆ ڕوخاندنى كۆمارى كۆرپەى ئيسپانى سازكرد . لە تەمووزى سالى (1936) وە ئاگرى شەڕى براكوژى لەو ولاتەدا هەلگيرسا . هەرچەندە بەر لەوە (27) دەولەتى ئەورووپايى بڕياريان دابوو كەس دەست نەخاتە ناو كاروبارى ناوخۆى ئيسپانياوە ، بەلام نازىيەكانى ئەلەمانياو فاشىيەكانى ئيتاليا وەك پيشەى هەميشەيىيان خۆيان پێنەگيراو لە تەمووزى هەمان سالەوە كەوتنە ناردنى چەكو تفاقى هەمەجۆر[11] بۆ كۆنەپەرستە ياخىبووەكانى ئيسپانيا . فاشىو نازىيەكان بەوەوە نەوەستان ، بەلكو دەستيان كردە ناردنى هێزە چەكدارەكانى خۆيشيان بەنيازى ڕيشەكێش كردنى هێزە پێشكەوتنخوازەكانى ئيسپانيا . ژمارەى ئەو چەكدارانەى ئەلەمانياو ئيتاليا ناردياننە ئيسپانيا گەيشتە نزيكەى (300) هەزار كەس كە لە ماوەى (32) مانگدا چەك نەما دژى شۆڕشگێرانى ئيسپانيا بەكارى نەهێنن .

بەپێى ناوەرۆكى پێرەوى دەبوو «كۆمەلەى گەلان » يەكەم دەزگا بێت لەسەر ئيسپانيا بێتە دەنگ . كەچى تەنانەت بڕيارى ئابلۆقەدانى ئابوورىى ئەلەمانياو ئيتالياشى نەدا كە بە بەرچاوى هەموانەوە كەوتبوونە دروێنەى گيانى كۆمەلانى خەلكى ئيسپانيا . كە مانگى تەشرينى دووەمى سالى (1936) كۆمارى ئيسپانيا سكالاى پێشكەش بە « كۆمەلەى گەلان » كرد فەرەنسەو ئينگيلتەرەو عەلقە لەگوێكانيان كارێكى ئەوتۆيان كرد نە ئەنجومەنو نە كۆميتەى گشتى توخنى باسى ئيسپانيا نەكەونو لەبريتى ئەوە ليژنەيەكى سەربەخۆيان دامەزراندو ئەويش تەنها بڕيارى دەولەتە ئەورووپايىيەكانى دووپات كردەوە كە گوايە نابێ كەس دەست بخاتە ناو كاروبارى ناوخۆى ئيسپانياوە . لە ڕاستيدا ئەو بڕيارە تەنها لەگەل شۆڕشگێراندا چووە سەر بەوەى بەرەى ئەوان لە پەيداكردنى چەك بێبەرى بوو ، لە كاتێكدا فاشىيەكان بە ئارەزووى خۆيان گالەيان دەكرد .

چوارەم ـ دەستدرێژىيەكانى ئەلەمانياى هێتلەرى :

ئەو جۆرە هەلوەستانەى « كۆمەلەى گەلان » يەكێك بوو لەو هۆيانەى پاليان بە هيتلەرو مۆسۆلينىيەوە نا زياتر شوولى لێهەلكێشن . زۆرى نەبرد نازىيەكان ژمارەيەك هەنگاوى ترسناكيان نا كە هەموويان دەرچوونى ئاشكرا بوون چ لە پێرەوى «كۆمەلەى گەلان » و چ لە ناوەرۆكى بڕيارو پەيمانەكانى كۆنگرەى ئاشتى لە پاريس . ئەلەمانياى نازى بەجۆرێكى بەر لەوە نەبينراو كەوتەوە دروست كردنى چەكو تفاقى شەڕو پەرەپێدانى هێزە جوراوجۆرەكانى . تەنها لە ماوەى يەكەم سێ سالى دەسەلاتى نازىيەكاندا خەرجى ئەلەمانيا بۆ كاروبارى سەربازى لە يەك مليار ماركەوە گەيشتە دەمليار ، واتەدە هێند زيادى كرد . ژمارەى يەكەميان لە 2٪و ژمارەى دووەميان لە 17٪ى داهاتى نەتەوەيى ئەلەمانيايان پێك دەهێنا . هەر لەو ماوەيەدا ژمارەى تيپە چەكدارەكانى لەشكرى ئەلەمانيا لە (10)وە گەيشتە (30) تيپو دواييش هەموو ئەو ژمارانە زۆر لەوە زياتر بوون . ئەمە لە كاتێكدا بەپێى « پەيمانى ڤێرساى » نەدەبوو ئەلەمانيا هەرگيز لە (100) هەزار سەرباز زياترى هەبێ .

كە كار گەيشت بەوە ئيتر هيتلەر هێند سلى لەوە نەكردەوە ديسان هێزى چەكدار بنێرێتە ناوچەكانى ڕاينى سەر سنوورى فەرەنسە كە بەپێى ڤێرساى چەك كرابوون . ڕۆژى (7) ى مارتى سالى (1936) هيتلەر فەرمانى دايە لەشكرى ڕايخى سێيەم[12] بچنەوە ناو خاكى ڕاين . شايانى باسە ئەوساكە هێشتا لەشكرى فەرەنسە لە لەشكرى ئەلەمانيا بەهێزتر بوو ، هەروەها لە ڕووى ياساشەوە بۆى هەبوو بەرەنگارى ئەو هەنگاوەى ئەلەمانيا بێتەوە ، دواييش دەركەوت هيتلەر فەرمانى دابووە سەركردايەتى لەشكر كە ئەگەر هاتو فەرەنسە بزوا ئەوا يەكسەر هێزەكانى خۆيان بێ شەڕ بكێشنە دواوە . كەچى نە فەرەنسەو نە ئينگيلتەرە لەوە زياتر كە ئەو هەنگاوەى هيتلەريان بە لادان لە ناوەرۆكى « پەيمانى ڤێرساى » دانا ئيتر شتێكيتريان نەكرد ، بەلكو وەك كارێكى مەترسىداريشيان بۆ سەر ئاشتىى جيهان لەقەلەم نەدا .

هەلوەستى دەولەتە گەورەكان ، بەر لەهەموان ئينگيلتەرەو فەرەنسە ، هێندەى تر هيتلەرى لەخۆ بايىكرد . هەموو بەسەر يەكەوە سالى نەبرد ئەدۆلف[13] هيتلەر لە هەمان

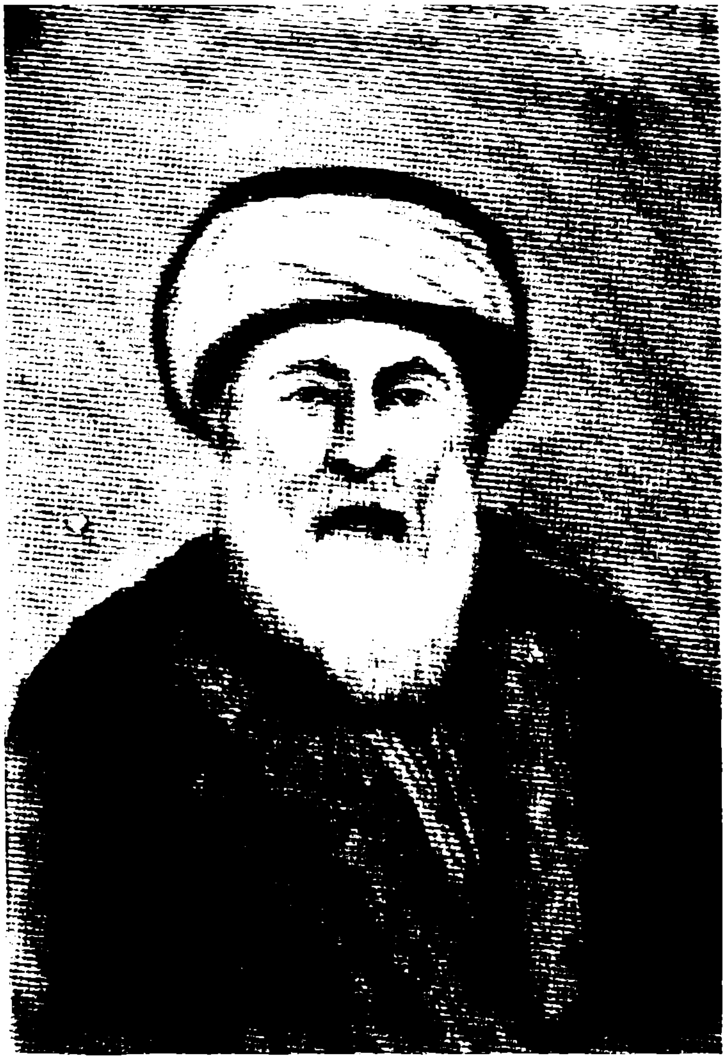

مانگی ساڵی داهاتودا ، واتە مارتی (1937) ولاتی نەمسەی هەڵلووشیو[14] خستی‌یە سەر ڕایخی سێیەم . سەیر ئەوەیە لەندەن‌و پاریس‌و هاوپەیمانەکانیان داگیرکردنی نەمسەیان بە مەسەلەیەکی ئەوتۆ دانەنا هەڵبگری بخرێتە بەردەمی «کۆمەڵەی گەلان » .

دیسان ساڵ زیاتری نەخایاند کە لە هەمان مانگی ساڵی داهاتودا ، واتە مارتی (1939) ، هیتلەر فەرمانی دایە لەشکری ئەڵەمانیا چیکۆسلۆڤاکیای سەربەخۆش داگیر بکات‌و بیخاتە سەر « ڕایخی سێیەم » . شایانی باسە ئەیلوولی ساڵی (1938) کۆمیتەی گشتی‌ی کۆمەڵە لە کۆبوونەوەدا بوو ، ئەوساکەش ئەڵەمانیا هێزەکانی خۆی لەسەر سنووری چیکۆسلۆڤاکیا ئامادە کردبوو ، ئینجا لەگەڵ ئەوەشدا ئەو باسە نەهێنرایە گۆڕێ . با ئەوەیش بڵێین کە چیکۆسلۆڤاکیا یەکێك بوو لە دۆستە هەرە نزیکەکانی فەرەنسە .

پێنجەم ـ داگیرکردنی ئەلبانیا لەلایەن ئیتالیای فاشی‌یەوە :

بنیتۆ مۆسۆلینی وەك هیتلەری هاوبیری دەستی نەدەڕۆی ئەگینا لەو کەمتری نەدەکرد ، هەرچەندە ، خوا هەڵناگرێ ، ئەویش کەمی نەکرد . تێپەڕبوونی کارەساتەکەی حەبەشە بەو جۆرەی دیمان‌و دەستدرێژی‌یەکانی هیتلەر مۆسۆلینیان شێتگیرتر کرد . بۆ ئەو ئەلبانیای سەربەخۆ عەلقەی لاوازی ئەوروپا بوو کە لە دەمێکەوە چاوی تێ‌بڕیبوو . فاشی‌یەکانی ئیتالیا بەوەوە نەوەستان کە لە بیستەکانەوە ئەلبانیایان کردبووە ولاتێکی نیمچە ژێردەستەی خۆیان ، بەڵکو هەر لەوساوە خولیای داگیرکردنی لە کەللەی دابوون . لەوەدا فاشی‌یەکان هیچ بایەخێکیان نە بە ڕای گشتی‌و نە بە « کۆمەڵەی گەلان » نەئەدا . بەدەستووری ژاپۆن‌و ئەڵەمانیا ئیتالیاش ساڵی (1937) لە «کۆمەڵەی گەلان » کشایەوە . زۆری نەبرد لەشکری فاشی بێ‌پەروا بە بەر چاوی هەموانەوە نیسانی ساڵی (1939) ئەلبانیای داگیرکردو مۆسۆلینی ڕای‌گەیاند کە ئەو ولاتە هەمیشە بەشێکی مێژوویی ئیتالیای دێرین بووە !

بێ‌دەنگی «کۆمەڵەی گەلان » و دەوڵەتە گەورەکان لە عاستی گشت ئەو دەستدرێژی‌یانەدا جۆرە پشی پشی‌یەکی ئەوان بوو بۆ ژاپۆن‌و ئیتالیای فاشی‌و لە هەمویشیان زیاتر بۆ ئەڵەمانیای نازی . لەوان وابوو بەو جۆرە هیتلەر لە ڕۆژئاوا دووردە خەنەوەو بەرەو ڕۆژهەلات پاڵی پێوەدەنێن[15] ، بەلام زۆری نەبرد ڕۆژگار دەری‌خست تا چ ڕادەیەك ئەوان بەهەڵەدا چوبوون . بەو جۆرە هەڵوەستانە هیتلەر بێ‌ئەندازە لەخۆبایی بوو ، وای دەزانی کەس نی‌یە بتوانێ شان لە شانی بدا . هەر بەو جۆرەش ڕێگە بۆ هەلگیرسانی ئاگری شەڕی دووەمی جیهان خۆش بوو ، ئەو شەڕەی ، وەك گوتمان ، دەبوو «کۆمەڵەی گەلان » ڕێگەی بەرپابوونی نەدا .

گەر وابێ‌و ، هەرواش بوو ، « کۆمەڵەی گەلان » دەزگایەکی جیهانی‌ی سەرنەکەوتوو بوو . بەلام لەگەڵ ئەوەشدا تەنها دامەزراندنی ئەو دەزگایە جۆرە هەنگاوێك بوو بۆ پێشەوە لەژیانی گشتی‌ی مرۆڤدا . جگە لەوە « کۆمەڵەی گەلان » ، هەرچۆن بێ توانیشی چارەسەری ژمارەیەك کێشەی نێودەوڵەتی بکات ، تایبەت لە بیستەکاندا ، واتە لەپلەی یەکەمی ژیانیدا .

ئەو کارانەی «کۆمەڵەی گەلان » چارەسەری کردن

کۆنگرەی ئاشتی‌ی پاریس ئەو کێشانەی خۆی فریا نەکەوت تەواویان بکات سپاردنی بە « کۆمەڵەی گەلان » . بەشی هەرە زۆری ئەو کێشانە گەلالە بووبوون ، یا ڕێبازی چارکردنیان دیار

کر بوو بۆیەکا کۆمەڵە تا ڕادەیەکی زۆر بەخێرایی‌و ئاسانی ـەواوی‌کردن . بەشێکی‌تریان بێنەو بەرەی دەوڵەتە ـیمپریالی‌یەکانی لەسەر نەبوو ، بۆیەکا ئەوانیشی زوو ـ پەڕاند .

لەنیوەی یەکەمی بیستەکاندا « کۆمەڵەی گەلان » توانی کێشەی سنووری نێوان ئەلبانیاو یوگۆسلاڤیاو یونان‌و نێوان ـەنگاریاو یونان‌و نێوان لاتڤیاو پۆلۆنیاو نێوان عیراق‌و تورکیا ـرێنێتەوە . هەروەها چارەنووسی سایلیزیای باکوورو ، دوایی چـارەنووسی ناوچەی ساری ئەڵەمانیای لە ڕێگەی دەنگدانەوە ـیـرکرد . دوورگەی کۆرفۆش کە ئیتالیا زەوتی کردبوو ، دایەوە ـەست یونان . بە هەمان دەستوور داوای سویدی ڕەت‌کردەوە کە دەیویست دوورگەی ئالاندی ناو دەریای بەڵتیك لە فینلەندە زەوت بکات .

ژمارەیەکیش لە دەزگا سەربەخۆکانی « کۆمەڵەی گەلان » کەمو زۆر خزمەتیان کرد . یەکێك لەو دەزگایانە « ڕێکخراوی جیهانی‌ی کار »[16] بوو . بەپێی پێڕەوی ڕێکخراوی ـوبراو دەبوو هەوڵ بدات بۆ بەرزکردنەوەی ئاستی ژیانی کرێکاران لە ڕێگەی سەرپەرشتی‌کردنی کاتی کارەوەو ـەقەللادان بۆ نەهێشتنی بێ‌کارەو دیارکردنی ڕادەیەکی ماقوڵ ـو کری‌و پاراستنی کاری منداڵ‌و ئافرەت‌و دان‌نان بە ماف ـامەزراندنی جڤاتی سەربەخۆی کرێکاراندا .

« ڕێکخراوی جیهانی‌ی کار » شتێکی ئەوتۆی بۆ کرێکاران پێ نەکرا ، بەتایبەتی بۆ کرێکارانی وڵاتە ـواکەوتووەکان . جاری وا هەبوو لە دەزگا یا کۆبوونەوە گشتی‌یەکانی ئەو ڕێکخراوەدا سێ کەس دەبوونە وەفدی هەر یەکێك لە وڵاتە ئەندامەکانی « کۆمەڵەی گەلان » ، کە دەبوو یەکێکان نوێنەری کرێکاران‌و یەکێکی تریان نوێنەری سەرمایەداران‌و سێیەمیان نوێنەری حومکەتی ئەو وڵاتەبێت .

بۆ ڕوون‌کردنەوەی هەمان مەبەست ڕەنگبێ ئەوەندە بەس بێ گەر بڵێین زۆر جار کەسانی وەك جەعفەر عەسکەری دەبوونە « نوێنەری » کرێکاری ئەو جۆرە وڵاتانە لەو کۆنگرانەدا کە ڕێکخراوی کار بۆ لێکدانەوەی کێشەی کرێکاران دەیبەستن[17] . لەگەڵ ئەوەشدا تەنها دامەزراندنی « ڕێکخراوی جیهانی‌ی کار » بۆ خۆی دەسکەوتێکی بایەخدار بوو ، چونکە ڕادەی تەشەنەسەندن‌و فراوانی‌ی بزوتنەوەی کرێکارانی جیهانی ڕادەگەیاند ، ئەو بزوتنەوەیەی هیچ لایەنێك بۆی نەبوو ئیتر چاو لە ئاستیا بنوقێنێ .

« ڕێکخراوی تەندروستی جیهانی » و « دادگەی داوەری نێودەوڵەتی » لە لاهای‌و « لیژنەی کەمینەکان »[18] لە دەزگاکانی تری «کۆمەڵەی گەلان » بوون کە هەموویان ناوی خۆیان وا بەخۆیانەوە .

سەرئەنجامی «کۆمەڵەی گەلان »

ڕۆژ بەڕۆژ سەنگی « کۆمەڵەی گەلان » ڕوو لە کزی بوو . بەر لەوەی شەڕی دووەی جیهان دەست پێ‌بکات بە ماوەیەك کۆمەڵە دەنگی کپ‌و تەنها ڕەنگی مابوو ، وای لێهاتبوو ئیتر کەسی هیچی بە کڵاوی ئەو نەدەپێوا . لە دوای مانگی تەمموزی ساڵی (1939) وە هیچ کامێك لە دەزگاکانی کۆنەبوونەوە ، هەرچەندە بەپێی یاسا « کۆمەڵەی گەلان » تاوەکو ڕۆژی (18) ی نیسانی ساڵی (1946) هەر مابوو . ئەو ڕۆژە ئەندامانی کۆمەڵە بۆ دواجار لە جنێف کۆبوونەوەو دامودەزگایان پێچایەوەو ئەرکی خۆیان سپاردە « کۆمەڵەی نەتەوە یەکگرتووەکان » ، کە لەوساوە ئیتر وەك دەزگایەکی جیهانی جێگەی « کۆمەڵەی گەلان » ی گرتەوە .

کوردو « کۆمەڵەی گەلان »

گەلێك جار ناوی کوردو کوردستان خراوەتە بەردەمی « کۆمەڵەی گەلان » و دەزگاکانی . بەدرخانی‌یەکان‌و شێخی بەردە قارەمان‌و حەپسە خان‌و[19] ژمارەیەکی تر لە نیشتمانپەروەران جارەهای جار یادداشت‌و نامەی تایبەتی‌یان پێشکەشی ئەو دەزگا جیهانی‌یە کردووە . ڕۆژانی داسەپاندنی پەیمانی ساڵی (1930) بەسەر عیراقدا لەلایەن ئینگلیزی داگیرکەرەوەو ، دوای تەقینەوەی هەرا گەورەو جەرگبڕەکەی ڕۆژی شەشی ڕەشی ئەیلول نیشتمانپەروەرانی کورد زنجیرەیەك بروسکەو نامەی نارەزایی‌یان ناردە جنێف . بەهەمان دەستوور

بەدرخانی‌یەکانیش زوو زوو دەنگی کوردیان دەدایەوە بەگوێی داخراوی بەڕێوەبەرانی « کۆمەڵەی گەلان » دا . بەلام لەکاتی لێدوانی کێشەی موسلدا لەوەیش زیاتر ناوی کورد کەوتە سەر زاری ئەندامانی « کۆمەڵەی گەلان » و دەزگاکانی .

کوردستانی باشوور ، وەك هەموو ئەو ناوچەیەی بەر لە شەڕی یەکەمی جیهان بە « ویلایەتی موسل » ناسرابوو ، بەشێك لە ئیمپراتۆریەی فراوانی عوسمانی بوو . لە ناوەندی سالی (1917) وە لەشکری بەریتانیا بە نیازی داگیرکردنی مەڵبەندی ناوبراو لەچەند قۆڵێکەوە بەرەو باکووری بەغدا کەوتە رێ[20] . کە ڕۆژی (30) ی تەشرینی دووەمی سالی (1918) ئاگربەسی مۆدرۆس[21] کۆتایی بە شەڕی نێوان هاوپەیمانەکان و ئیمپراتۆریەی عوسمانی هێنا هێشتا لەشکری ئینگلیز دوازدە میلی مابوو بگاتە ناو شاری مووسل خۆیەوە . دوای شەڕولەگەڵ سەرکەوتنی کەمالی‌یەکاندا تورکیا ئەوەی کردە بیانوو بۆ « داواکردنەوەی » ویلایەتی مووسل . بەو جۆرە کێشەیەکی نێودەوڵەتی دروست بوو کە بە ناوی « کێشەی مووسل » ەوە چوتە ناو تۆماری مێژووەوە[22] .

« کێشەی مووسل » بووە یەکێك لەو باسە سەرەکی‌یانەی خرایە بەردەمی کۆنگرەی لۆزان کە دەوروبەری کۆتایی تەشرینی دووەمی سالی (1922) لەنێوان کەمالی‌یەکانی

تورکیاو هاوپەیمانەکاندا بەنیازی مۆرکردنی پەیمانێکی نوێ لەبریتی « پەیمانی سیڤەر » بەسترا . لەوێ لۆرد کیرزنی نوێنەری بەریتانیاو عیصمەت ئینۆنۆی نوێنەری تورکیا بە دوو قۆڵی کەوتنە باسی چارەنووسی « ویلایەتی مووسل » و هەریەکەیان هەولی ئەدا کورد بکاتە جۆکەری بردنەوەی یارێکە . کە ئەوە دادی نەداو نەگەیشتنە ئەنجام ، لۆرد کیرزن[23] کە ئەوساکە وەزیری هەندەرانی بەریتانیا بوو ڕۆژی (25) ی کانوونی دووەمی سالی (1923) نامەیەکی تایبەتی‌ی نارد بۆ سکرتێری گشتی‌ی «کۆمەڵەی گەلان »و داوای لێکرد باسی مووسل بخاتە ناو لیستەی کاری ئەنجومەنەوە . پاش ئەوەی ئینۆنۆ ناچار بوو تا ڕادەیەك مل بدات ، هەردوو لا ڕێككەوتن هەوڵ بدەن لە ماوەی نۆ مانگدا خۆیان چارەسەری ئەو کێشەیە بکەن ، خۆ ئەگەر هاتو لەو ماوەیەدا نەگەیشتنە ئەنجام ئەوساکە بیدەنە دەست « کۆمەڵەی گەلان » .

ڕۆژی پێنجی حوزەیرانی سالی (1924) ماوەی نۆ مانگەکە تەواو بوو بێ ئەوەی تورکیاو بەریتانیای گەورە بگەنە هیچ ئەنجامێك ، هەرچەندە نوێنەرانیان چەند جارێك کۆبوونەوەو گەلێك گفتوگۆیان لەو بارەیەوە کرد . کە کار گەیشت بەوە ڕۆژی (6) ی ئابی سالی (1924) لەندەن داوای لە سکرتێری گشتی‌ی « کۆمەڵەی گەلان » کردەوە بێ دواخستن «کێشەی مووسل » بخاتە بەردەمی ئەنجومەن . یازدەی ئابی هەمان سال ، واتە پاش تەنها پێنج ڕۆژ ، بەڕێوبەرانی کارگێری کۆمەڵە « کێشەی مووسل » یان خستە ناو لیستەی کاری ئەنجومەنەوەو ئەندامانی کۆمەڵەو تورکیایان لەو بارەیەوە ئاگادار کرد .

لە کۆبوونەوەی ڕۆژی (30) ی ئەیلولی سالی 1924 یدا « کۆمەڵەی گەلان » بریاری سپاردنی « کێشەی مووسل » ی بە لیژنەیەکی تایبەتی‌ی سێ قۆڵی دا کە پاش مانگێك ناویانی بەم جۆرە دیار کرد :

یەکەم ـ کاربەدەستی وەزارەتی هەندەرانی سوید ف ـ ڤیرسن کە بالیۆز بوو لە ڕۆمانیا .

دووەم ـ سیاسی‌و زانای جوگرافی کۆنت پۆل تێلکی کە کاتی خۆی سەرەك وەزیرانی هەنگاریا بووە .

سێیەم ـ ئەفسەری خانەنشینی بەلجیکی ا . پۆلس .

یەکەمیان ، واتە ڤیرسن ، کرایە سەرۆکی لیژنەکە کە

5

ئەندامەکانی لیژنەکە، ئەرمەنیەکیش سکرتێرو یاریدەری شارەزای بۆ دانرا .

دەبوو ئەم لیژنەیەی « کۆمەڵەی گەلان » لە هەموو ئەو لایەنانەکانە بکۆڵێتەوە کە پێوەندییان بە لایەنی جیاوازی ژیانی نەتەوەیی و کۆمەلایەتی و ئابووریی ویلایەتی مووسڵەوە هەبوو . هەروەها دەبوو ئەندامانی بێنە ناوچەی جیاوازی « ویلایەتی مووسڵ » ،وەو لە نزیکەوە پێوەندیی لەگەڵ نوێنەرانی دەستەو چینی جۆراوجۆری دانیشتوانیدا بکەن و ئینجا پوختەی ئەنجامی کارو پێشنیاری خۆیان لە ڕاپۆرتێکی سەربەخۆدا پێشکەش بە کۆمەڵە بکەن .

بۆ جێبەجێکردنی مەبەست ئەندامانی لیژنە سەریان لە لەندەن و بەغداو ئەستەموول و ئەنقەرە[24] داو دوای ئەوە لە کۆتایی کانوونی دووەمی ساڵی (1925) وە بەتایبەتی چوونە ناوچەکانی « ویلایەتی مووسڵ » . ڕۆژی (27) ی ئەو مانگە گەیشتنە شاری مووسڵ خۆی . پاش چەند ڕۆژێك ئەندامانی لیژنەو یاریدەرانیان بەجیا چوونە شارو شارۆچکەکانی تری ناوچەکەو لە هەولێرو کەرکوك و سلێمانی بەتایبەتی مانەوەو پێوەندییان بە زۆر کەسەوە کردو مانگی نیسان گەڕانەوە جنێف و لەوێ ~~کەوتنە~~ دانانی ڕاپۆرتی خۆیان کە ڕۆژی (16) ی تەمووزی ساڵی (1925) تەواویان کردو بەسەر ئەندامانی «کۆمەڵەی گەلان »و ژمارەیەك ڕۆژنامەنووسدا دابەشیان کرد .

شایانی باسە نوێنەرانی تورکیاو بەریتانیاش لەگەڵ ئەندامانی لیژنەکەدا هاتبوون . تورکەکان ، دیارە بۆ مەبەستی خۆیان و بەر لە هەر شت بۆ خۆ نزیك خستنەوە لە کورد ، فەتاح بەگی خزمی شێخ مەحمودیان لەگەڵ خۆیان هێنابوو .

لێدوان و بڕیارو مەرجەکانی «کۆمەڵەی گەلان » بۆ دیارکردنی چارەنووسی «ویلایەتی مووسڵ » تا ڕادەیەك ئاشکراو زانراون . ئەوەی دەمانەوێ لەم وتارەدا سەرنجی تایبەتیی بدەینێ ڕاپۆرتەکە خۆیەتی کە دەقی ناونیشانی بەم جۆرەیە .

« کۆمەڵەی گەلان . مەسەلەی سنووری نێوان تورکیاو عیراق . ڕاپۆرتی پێشکەش کراو بە ئەنجومەن لە لایەن ئەو لیژنەیەوە کە بەپێی بڕیاری ڕۆژی (30)ی ئەیلولی (1924) ی ئەنجومەن دامەزرێنرا »[25] .

ڕاپۆرتی لیژنەی تۆژینەوەی کێشەی مووسل پڕییە لە زانیاریی سیاسی و ئابووری و کۆمەلایەتی و جوگرافیی گرنگ کە بەشێکیان لە سەرچاوەی باوەڕپێکراوەوە وەرگیراون و بەشێکیشیان ئەندامانی لیژنەکە بۆ خۆیان کۆیان کردوونەوە . زانیارییەکانی ئەم بەشەی دوایییان ئەندامانی لیژنە یا بە چاوی خۆیان بینیویانن و تۆماریان کردوون ، یا لە ڕێگەی ژمارەیەك مامۆستای شارەزای زانکۆ بەناوبانگەکانی جیهانەوە پێیان زانیون . لەبەر ئەوە ڕاپۆرتی ناوبراو لە یەکەم ڕۆژی بڵاوکردنەوەیەوە بۆتە سەرچاوەیەکی ڕەسەنی لێکدانەوەی گەلێك لایەنی ژیانی کوردەواریی نوێو هاوچەرخ . کوردناسان زۆر جار لە بەرهەمەکانیاندا پەنایان بردۆتە بەر زانیارییەکانی و کەڵکی باشیان لێیان وەرگرتووە .

هەرکەسێك بیەوێت باسی ژیانی دەرەبەگی و کۆچەریی و هۆزایەتی و پێوەندیی ئابووریی و داب و نەریتی دانیشتوانی ناوچەیەکی فراوانی کوردستان بکات پێویستە بگەڕێتەوە ناوەرۆکی ڕاپۆرتی لیژنەی تۆژینەوەی کێشەی مووسڵ کە ژمارەیەك بۆچوونی سیاسیی وردیشی تێدایە ... شایانی باسە دانەرانی ڕاپۆرتەکە چەند جارێك باسی پێوەندیی برایانەی نێوان کوردو عیسایییەکانیان کردووەو دانیان بەوەدا ناوە کە لەو بارەیەوە هیچ گەلێکی تری موسڵمان نییە بتوانێ شان لە شانی کورد بدات[26] .

دیسان گەلێك جار ناوی کوردو کوردستان لەو ڕاپۆرتە تایبەتییە گەورانەدا هاتووە کە ئینگلیزەکان لە ماوەی نێوان ساڵانی 1920 و 1932 دا چەند جارێك بە چاپ کراوی دەربارەی کاروباری کارگێڕی عیراق پێشکەشی «کۆمەڵەی گەلان » یان کردوون . ئەو ڕاپۆرتانەش کە ئێمڕۆکە بوونەتە سەرچاوەیەکی ڕەسەنی لێکدانەوەی مێژووی هاوچەرخی هەموو عیراق ، پڕن لە زانیاریی زۆر بەکەڵك و گرنگ دەربارەی لایەنی جیاوازی ژیانی کوردەواری .

6

یەکێك لە بەشە سەرەکییەکانی هەر یەکێك لەو ڕاپۆرتانە بۆ کورد تەرخان کراوە . بە وێنە لە یەکەم ڕاپۆرتیاندا کە دەربارەی کاروباری بەڕێوەبردنی عیراقە لە مانگی ئۆکتۆبەری ساڵی (1920) وە تاوەکو مانگی مارتی ساڵی (1922)[27] باسی کوشتنی میستەر بێل و کاپتەن سکۆتی تێدایە کە هەردووکیان مانگی کانوونی یەکەمی ساڵی (1919) لەلایەن شۆڕشگێڕانی کوردی ناوچە شاخاویەکانی هەولێرەوە پێکراون . هەروەها باسی کوشتنی کاپتەن سالمۆنیشی تێدایە کە ئەفسەری سیاسیی کفری بوو ، لە لایەن شۆڕشگێڕانی کوردەوە سەرەتا بەدیل گیراو دوایی کوژرا[28] . -

هەمان ڕاپۆرت بەکورتی باسی کۆنگرەی قاهیرەو سیاسەتی ئینگلیز بەرامبەر بەکوردو ، بەشدار نەبوونی دانیشتوانی ناوچەی سلێمانیی لە « هەڵبژاردنی » فەیسەلی یەکەمدا کردووە . یەکەمیان ، واتە کۆنگرەی قاهیرە ، مانگی مایسی ساڵی (1921) لەژێر چاودێریی چەرچلدا بەسترا کە ئەوساکە وەزیری موستەعمەرات بوو . دەربارەی عیراق ئەندامانی «کۆنگرەی قاهیرە » لە چوار باسی سەرەکیی کۆڵینەوە : -

یەکەم - کەمکردنەوەی خەرجی بەریتانیای گەورە لە عیراق .

دووەم - باسی ئەوانەی خۆیان بۆ تەختی پاشایی عیراق پاڵاوتبوو .

سێیەم - مەسەلەی کورد .

چوارەم - لەشکری داهاتووی عیراق .

هەرچەندە « کۆنگرەی قاهیرە » بایەخی زۆری دا بە مەسەلەی کورد ، بەڵام ئاڵ و گۆڕێکی ئەوتۆ لە سیاسەتی ئینگلیزدا بەرامبەری ڕووی نەدا .

لاپەرە 68 و 69 ی ڕاپۆرتی 1920 — 1922 بۆ باسی دامرکاندنەوەی ڕاپەڕینێکی هۆزی سورچی دژی ئینگلیزی داگیرکەر تەرخان کراون . ئەو ڕاپەڕینە دەورووبەری کۆتایی ساڵی (1921) بەرپا بوو ، ئینگلیزەکان تا سەرەتای ساڵی داهاتوو بە تەواوی بۆیان دانەمرکایەوە . بەپێی زانیارییەکانی ناو ڕاپۆرتەکە ژمارەی شۆڕشگێڕانی سورچی خۆی دەدا لە (600) کەسێك کە ، وەك دەڵێ ، نزیکەی (200) سەربازی تورك بە تۆپێکەوە یاریدەیان دەدان . ئەو هێزەی ئینگلیزەکان کردیانە گیانی شۆڕشگێڕانی کورد لە هەزار سەربازی لیڤی پێکهاتبوو کە جگە لە دوو ئەفسەریان هیچ کامێکیان ئینگلیز نەبوون . وا دیارە شەڕ لە نێوان هەردوو لادا دوو ڕۆژی خایاندووەو تورکەکان تەنها لە ڕۆژی یەکەمیدا بەشدار بوون و دوایی پشتی شۆڕشگێڕانیان بەرداوە . پاش ئەوەی سورچییەکان ، بەپێی قسەی ڕاپۆرتەکە خۆی ، بەرگرییەکی چاکیان کردووە ناچار بوون بکشێنەوە . زیانیان ، وەك نووسیویە ، (20) کوژراو (70) بریندارو کاول کردنی ژمارەیەك گوندو گرتنی دوو سێ ڕانە مەڕو بزنیان بووە .

دوابەدوای ئەو باسە ڕاپۆرتی 1920 ـ 1922 ڕاستییەکی مێژوویی بایەخداری تۆمار کردووە . دەڵێ ئەیلوولی ساڵی (1921) ژمارەیەك شارەزای سەربازیی ئینگلیز گەیشتنە عیراق و دەستکرا بە گواستنەوەی بەشی زۆری هێزی لیڤی لە ناوچەکانی فوراتەوە بۆ کوردستان ، بەڵام « بەداخەوە تا نووسینی ئەم ڕاپۆرتە نەتوانراوە هیچ سەربازێکی لیڤی لە دیوانیەو سەماوەو ناصریەوە بگوێزرێتەوە » چونکە ، وەك دەڵێ ، « هەموو مەڵبەندی فورات بە لەشکر دابین نەدەکرا . ئەم قسانە ڕادەی پەرەسەندنی بزوتنەوەی ڕزگاریخوای کورد دژی ئینگلیزو بایەخی خەباتی هاوبەش و یەك کات لەناو سنووری یەك وڵاتدا بە وردی ڕوون دەکەنەوە . ڕاستە تا ڕۆژی دانانی ڕاپۆرتی ناوبراو داگیرکەر توانیبووی « شۆڕشی بیست » لەناوەندو باشووری وڵاتدا دابمرکێنێتەوە ، بەڵام ئەو سێ شارەی ناویان هاتووە هێشتا لە «بزێوی » خۆیان نەکەوتبوون ، بۆیەکا ئینگلیزەکان نەیانتوانی هەموو سەگە هارەکانیان بەردەنە گیانی نیشتمانپەروەرانی کورد .

لە هەمان ڕاپۆرتدا ناوی شێخ مەحمودو سمایل ئاغای شوکاك (سمکۆ)و مەحمود خانی دزلی و ئەورەحمان ئاغای

ـــە ڕۆكی هۆزی شــرناخی كــوردستانی تــوركیاو ژمــارەیەك ـو ـ ـی تری كورد هاتووە[29] . بەوێنە دەربارەی شێخ مەحمودو مەحمود خانی دزلی گەورەی هەورامان نووسیوی‌یە دەڵێ :

« لە نــاوچەی سلێمــانی پرۆپــاگەنــدەیــەكی زۆر دژی ـەریتانیا كراوە .. سالی (1919) مەحمود خانی سەرداری گوندی ـ ـو بەشداری‌ی بزوتنەوەكانی شێخ مــەحمودی كــردو سالی ـ لەلایــەن حوكمــەتی ئێرانــەوە دیل كــراو درایە دەست كــاربەدەستــانی بەریتــانیا (لە عیــراق ـ ك . م .) . دوای ئەوەی لە هندستان ماوەیەك بە بەندی مایەوە ، ئەیلولی سالی ـ ڕێگەی درایێ بگەڕێتەوە سلێمانی بەو مەرجەی ، وەك ـەینی دا ، نەچێتــەوە دیوی ئێــران . بەلام مــەحمود خــان ـەینەكەی شكاندو گەڕایەوە دزلی‌و لەوێوە نامەی بۆ مستەفا كــەمال نــاردو داوای چەكی لێكــرد بۆ دەركــردنی ئینگلیز لە ـوچەی سلێمانی . كانوونی یەكەم ژمارەیەك وردە سەرداری هەورامان ، كە بێگومان پێوەندی‌یان پێوەی هەبــوو ، هاتنــە ـەشتی هەڵەبجەو كەوتنە كۆكردنەوەی باج . ناوەندی كانوونی ـووەمی (ســالی 1922 ـ ك . م .) هێزێكی لیڤی كــەوتــە نــاو ـوســەیەكەوەو ژمارەیەكیان پێكران ، كە یەكێكیان ئەفســەری ـەریتانی كاپتەن ڤیتزگیبونی[30] فەرماندەی هێزەكە بوو . دوای ئەوە لەبریتی پیادە بە فڕۆكە هێرش كرایــە سەر هــەڵەبجە . ئەنجامی ئەو هێرشە زۆر سەركەوتوو بوو . مەحمود خان بــە ـچاری گەڕایەوە گوندی دزلی ، بەلام پیاوەكانی لە پەلاماردانی ـەشتی هــەڵەبجە نــەكەوتن . مــانگی مارت فشــاری فڕۆكــە مەحمود خانی ناچار كرد پێوەندی بە كاربەدەستانی ئینگلیزەوە بكات .

سەرئەنجامی ئەوانەش كە لە شۆڕشەكەی سالی 1919 ی شێخ مەحمودا بەشدار بوون بەم جۆرە بــوو : شێخ قــادری برای‌و غەریبی شێخ عارف خزمی‌و شێخ ئەحمەدی پیاوی مانگی مایس لە هەنجام بەردران . یەكەم‌و دووەمیــان ئێستە وان لە بــەغدا ، هــەرچی شێخ ئــەحمەدە ڕێگــەی پێ درا یەكســەر بگەڕێتەوە سلێمانی . شێخ مەحمودو شێخ غەریبی كوڕی شێخ مارف كانوونی دووەم لە هندستان بەرەلا كــران‌و ئێستە وەك دوورخراوەی سیاسی وان لە كوێت‌و چاوەڕوانی گەڕانەوەن بۆ سلێمانی »[31] .

لە شــوێنێكی تردا هــەمان ڕاپــۆرت دەربــارەی بــاری خــوێندەواری‌ی ئــەوسای كــوردستان ئــەم ڕاستی‌یەی داوە بەدەستەوە كە دەڵێ ئەیلولی ســالی (1921) پۆلێكی نــاوەندی لە شاری سلێمانی كرایەوە ، بەلام لەبەر ئەوەی تەنها سێ قوتابی خــۆیان نــاونووس‌كــرد پێشنیار كــرا بگــوێــزرێنــەوە شــاری كەركووك[32] . وەك دواییش ڕوونی دەكەینەوە خوێندنی كوردی لەژێر سایەی ئینگلیزدا لەوەیش كەمتر پێشكەوت كە چاوەڕوان دەكرا .

لە ڕاپــۆرتی داهاتــوودا كــە ئینگلیــزەكــان دەربــارەی كاروباری عیراق لە ماوەی نێوان نیسانی 1922 و مارتی 1923 دا داویانەتە «كۆمەڵەی گەلان »[33] بە درێژی باسی هەڵوەستی كورد بەرامبەر « هەڵبژاردنی » فــەیصەلی یــەكەم‌و ، هــەراوبگری نــاوچەی هــەڵەبجەو هــەورامان‌و ، كــوشتنی م . مــۆت‌و[34] ، هــەڵوەستی جیاوازی ســەردارانی جاف‌و پشــدەر دەربارەی گەڕانەوەی شێخ مەحمودو ، چالاكی‌ی كــەمالی‌یــەكان لەنــاو كــوردی عیراقــداو ، ڕاپەڕینی كــەریم بەگی فــەتــاح بــەگی هەمەوەندو ، كوشتنی كاپتەن بۆندو[35] كاپتەن ماكانت[36] لەلایەن شۆڕشگێڕانی هەمەوەندەوەو گەلێك باسی بایەخداری‌تری وەك ئەوان دەخوێنی‌یەوە[37] .

هەمان ڕاپۆرت بە درێژی باسی ئەوەی كردووە چۆن لەژێر فشاری شۆڕشگێڕان‌و نارەزایی جەماوەردا ئینگلیزەكان ناچار بوون ڕۆژی (5) ی ئەیلوولی سالی (1922) شاری سلێمانی‌و هەموو ئەو ناوچەو مەڵبەندانە بەجێ بهێڵن كە كەوتوونەتە باكووری هەولێر ـ كەركووك ـ كفری‌یەوە . ئینگلیزەكــان ئەو ڕۆژە (67) كاربەدەستی خۆیانیان لە سلێمانی‌یەوە بە فڕۆكە گــواستەوە كەركووك‌و ، بەڕێوەبــردنی كاروبــاری شاریــان سپاردە ئــەو ئەنجومەنەی بــەر لەماوەیــەك نوێنــەرانی دانیشتوانی شــار هەڵیانبژاردبوو[38] .

دیسان هەمان ڕاپۆرت بە وردی چەند لایەنێكی گرنگی دەربــارەی گەڕانــەوەكەی شێــخ لە هندستــانەوە بــۆ تۆمــار كردووین . لەو شوێنەیدا ڕاپۆرتەكە بە ناونیشانی « وەرگرتنی دەســەلات لەلایەن شێــخ مەحمــودەوەو پیلانی ئــەو لەگــەل توركاندا » باسی پێوەندی‌ی نهێنی‌ی شێخی لە ڕێگەی ئۆزدەمیر پاشاوە[39] لەگەل كەمالی‌یەكاندا كردووە لەو بارەیــەوە دەڵێ‌و ، ڕاستیش دەكــات ، كەمــالی‌یەكــان لەگــەل شێــخ دەست‌پــاك نــەبــوون ، بــەلكــو دەیــانــویست بیكــەنــە داشی دامــەی

جێبەجێکردنی مەبەستی خۆیان[40] . ڕاپۆرتی ناوبراو گەلێک زانیاریی دەگمەنی دەربارەی ئەو باسەو چالاکیی بەرفراوانی کەمالی یەکانی لەناو کوردی عیراقدا بۆ پاراستووین .

لەچەند شوێنێکیدا ڕاپۆرتی سالی 1922 – 1923 بە ئاشکرا باسی ئەو بەزمەی کردووە کە فڕۆکە شەڕکەرەکانی بەریتانیا لە ڕقی شێخ مەحمودو کەمالی یەکان بە دانیشتوانی بێوەیی کوردستانیان دەکرد . بڕوا ناکەم ئەو ڕۆژگارە بە هیچ قوژبنێکی وڵاتە ژێردەستە فراوانەکانیانا ئینگلیز بە ڕادەی کوردستان چەکی هەمەجۆرو ، بەتایبەتی فڕۆکەیان بەکار هێنابێت ، ئەو کارەی لەندەن وەك ڕوداوێکی ئاسایی لە ڕاپۆرتە تایبەتی یەکانی خۆیدا دەیخستە بەردەمی دەزگاکانی « کۆمەلەی گەلان » و ئەندامانی .

بەهەمان دەستوور خەباتی گەلی کوردو ، تایبەت بزوتنەوەکانی شێخ مەحمود گەلێک لاپەڕەی ڕاپۆرتی داهاتوویان پڕکردۆتەوە کە بۆ باسی کاروباری عیراق لە نیسانی سالی 1923 وە تاوەکو کانوونی یەکەمی سالی 1924 تەرخان کراوە[41] . لەو لاپەڕانەدا چەند جارێک باسی بۆمبابارانی

سلێمانیو هەڵەبجەو شوێنی تری کوردستان لەلایەن فڕۆکەکانی بەریتانیای گەورەوە کراوە . بەپێی دەقی قسەی ڕاپۆرتەکە خۆی بۆمبابارانی ڕۆژی (25) ی مایسی سالی (1924) دانیشتوانی سلێمانیی ناچارکرد شار بەجێ بهێلنو ، وەك دەلێت کاتێك ئینگلیزەکان داگیریان کردەوە لە (20) هەزار ژمارەی دانیشتووی تەنها (700) کەسی تێدا مابوو . پاش دوو مانگ ئینجا نیوەی خەلکی شار زاتیان کرد بگەڕێنەوە سەر مالو حالی خۆیان ، بەلام تا مانگی تەشرینی دووەم ژمارەی نەگەیشتەوە دۆخەکەی جارانی[42] .

جگە لە باسی ڕووی جیاوازی ژیانی کوردەواریی عیراق ڕاپۆرتی سالی (1926)[43] بەتایبەتی باسی سمکۆشی کردووە . لەو بارەیەوە نووسیویەیە دەلێ :

« سمایل ئاغای سمکۆ : دەوروبەری کۆتایی مانگی تەشرینی یەکەم سمایل ئاغای سەرەك هۆزی شوکاك کە بە سمکۆ ناسراوە دژی حوکمەتی ئێران شۆڕشی بەرپاکرد ، بەلام لەو شەڕەی نزیك دیلمان قەوما شکاوبە ناچاری خۆیو صەد کەس لە پیاوەکانی پەنایان هێنایە بەر عیراق دوای ئەوەی لە ڕێگەی تورکیاوە نزیك نەهری سنووری بڕیو هاتە ناوچەی ڕەواندزی سەر بەهەولێر . ئێران داوای لە عیراق کرد سمکۆی بەیەخسیری بداتەوە ، بەلام عیراق ملی نەدا ، چونکە یاسای پەناهەندەی سیاسی عیراق ڕێگەی دانەوەی پەنابەران نادات .. لەگەل ئەوەش حوکمەتی عیراق ڕێگەی دا ئێرانی یەکان ئەفسەرێکی خۆیان بنێرنە ناو خاکی عیراق بۆ گفتوگۆ لەگەل سمکۆ دەربارەی ئەو مەرجانەی ئێران بۆ لێخۆشبوونی داینان »[44] .

بۆ باسی کوردو ، گەلێك باسی تری ئەوسای عیراق ڕاپۆرتی سالی (1927) [45] هیچی لەوانی ترکەم نییە . ئەمجاریان باسی گفتوگۆی ئینگلیزەکان لەگەل شێخ مەحمودا هاتۆتە پێشەوە . بۆ جێبەجێ کردنی ئەو مەبەستە شێخ مەحمود سەید ئەحمەدی بەرزنجیی کردۆتە نوێنەری خۆی ناردوویەتە بەغدا . نووسەرانی ئەو ڕاپۆرتە سەید ئەحمەدی بەرزنجییان ناو ناوە «ئاژاوە چیی کوردستانی باشوور»[46] دیارە دەبێ نیشتمانپەروەرو پیاوی دلسۆز لای هەموو زۆردار داگیرکەرێك هەر ئاژاوەچیو یاخیگەرو پیاوخراپ بێ ! . هە

بەو جۆرەش ڕاپۆرتەکە ناوی سابیرو عەبدوڵلای کوڕانی کەریمی فەتاح بەگی هەمەوەند دەبات . ئەوانیش لەو ڕۆژانەدا ، بەپیشەی باووباپیرانیان ، دلێرانە بەرەنگاری داگیرکەر هاتبوون ، بەڵکۆ ئەوساکە ، وەك ڕاپۆرتەکە بۆ خۆی دەڵێ ، تەنها ئەوان لە کۆڕی خەباتدا مابوونەوەو ئینگلیزەکان کوناوکون بە فڕۆکەو سوارەو سەربازی لیڤی دوویان کەوتبوون .

ڕاپۆرتی ساڵی (1927) بە کورتی چەند لایەنێکی باری ژیانی ئەوکوردانەی خستۆتە بەر دەمی «کۆمەڵەی گەلان» کە لە ئەنجامی ڕاپەڕینە گەورەکەی شێخ سەعیدی پیراندا پەنایان هێنابووە بەر عیراق و وەك دەڵێ ناوچەی مووسل بەهۆی لێشاوی ئەوانەوە بەجارێك شلۆقابوو . بەپێی قسەی ڕاپۆرتەکە تاوەکو ساڵی (1927) تەنها (450) کەس لەو پەناهێنەرانە لە ناو خاکی عیراقدا مابوونەوە ، ئەوانی تریان هەموویان گەڕاونەتەوە گوندەکانی خۆیان . لەو (450) کەسەش نزیکەی (150) یان لە ناوچەی زاخۆو (250) یان لە ناوچەی دهۆك و نزیکەی (100) یان لە ناو مووسڵ خۆی و دەوروبەریدا نیشتەجێ بوون[47] .

لە ڕاپۆرتی ساڵی 1931دا [48] ژمارەیەك هۆزی ناوچەی بادینان دەبنە گاورو بەرازخۆرو لەسەر ئەوە (!) فڕۆکەکانی بەریتانیای گەورە زۆر «دلسۆزانە» دێنە دەست و بەردەبنە گیانیان . دوای یەك لاپەڕە باسی گرتنی مامۆستا تۆفیق وەهبی لە ناوەندی نیسانەوە تاوەکو (30)ی مایسی ساڵی (1931) دەخوێنییەوە [49] . هەروەها چ ئەم ڕاپۆرتەو چ ڕاپۆرتی ساڵی (1930) [50] چەند جارێك باسی شەشی ڕەشی ئەیلوول و تازەبوونەوەی ڕاپەڕینەکانی شێخ مەحمود تا بەدیل گرتنی و ڕەوانە کردنی بۆ ناصریە دەگێڕنەوە . کاتێك ڕاپۆرتی ساڵی (1931) دێتە سەر باسی شەڕی ئاوباریك ، کە ڕۆژی پێنجی نیسانی ساڵی (1931) قەوما ، دەڵێ کوردەکان «ئازایانە جەنگین ، هەرچەندە هێرشی فڕۆکەو پیادە بەردەوام بوو ، بەلام ئەوان تا تاریکی داهات بەرگرییان کردو ئینجا کشانەوە» . دانەرانی ڕاپۆرتەکە بێ پێچو پەنا باسی ئەوەیان نووسیوە چۆن فڕۆکەکانی ئینگلیز لە ماوەی دوو حەفتەی داهاتودا تاقیبی شێخیان کردووەو دەستیان لێ هەڵنەگرتووە تا ڕۆژی (20)ی نیسان کردوویانە بەودیودا . شێخ لەوێ گوندی پیرانی کردۆتە بنکەی نوێی[51] .

دوای چەند لاپەڕەیەك ڕاپۆرتی ساڵی (1931) باسی ئەوە دەکات چۆن ئینگلیزەکان لەسەر داوای ڕەزا شا هێزی تایبەتییان کردۆتە سەر مەحمود خانی دزلی و دەستبەرداری نەبوون تا ڕۆژی (31)ی مایسی ئەو ساڵە بە دیلی گرتوویانەو ڕەوانەی بەغدایان کردووە[52] .

ڕاپۆرتی داهاتوو کە بۆ ماوەی نێوان کانوونی دووەم و ئۆکتۆبەری ساڵی 1932 تەرخان کراوە[53] وەك ئەوانی تر بێ پەروا کۆڵێك باسی «جوامیری»ی فڕۆکە شەڕکەرەکانی بەریتانیای گەورەی دژی شۆڕشگێڕانی کورد بۆ «کۆمەڵەی گەلان» کردووە (!!) . ئەو «داستانە» خۆشە (!!) ئەمجاریان بۆتە گولی سەردەستەی باس و یەکەم شەش لاپەڕەی ڕاپۆرتەکەی «ڕازاندۆتەوە» . دیسان زۆر بێ پەروا ڕاپۆرتەکە باسی ئەوە دەکات چۆن بۆ ماوەیەك هێرشی فڕۆکەکانی ئینگلیز بۆ سەر کورد لەبەر خاتری چاوی شینی فڕۆکەوانێك و یاریدەرێکی ، کە «چەتە» کوردەکان بەدیلیان گرتبوون ، وەستێنرا . بەلام کاری دانەرانی ڕاست ئەوەیشیان بۆ مێژوو تۆمار کردووە چۆن ئەو «چەتانە» پیاوانە ڕەفتاری دیلەکانیان کردووەو پاش ماوەیەك ئازادیان کردوون [54] .

هیچ کامێك لە ڕاپۆرتەکانی تری ئینگلیز کە دەربارەی عیراق لە بیستەکان و سەرەتای سییەکاندا پێشکەشی «کۆمەڵەی گەلان» یان کردوون لە باسی کورد بێ بەش نین . دوا ڕاپۆرتیان کە بەر لە کۆتایی ساڵی (1932) بە بۆنەی وەرگرتنی عیراق بەئەندام لەلایەن «کۆمەڵەی گەلان»ەوە پێشکەشیان کردووە بریتییە لە پوختەی هەموو ڕاپۆتەکانی تر ، بۆیەکا بایەخی ئەمیان زۆر تایبەتییە [55] . ئێمە لەو ڕاپۆرتە تەنها یەك نموونە دەهێنینەوە کە ، خوا هەڵناگرێ ، بێ پێچو پەنا باسی باری خوێندن و خوێندەواریی کورد تاوەکو سەرەتای سییەکان دەکات ، واتە تا ئەو کاتەی عیراق تێیدا بووە ئەندامی «کۆمەڵەی گەلان» . لەو ماوەیەدا کە گوایە بەریتانیای گەورە بە «ناوی» «کۆمەڵەی گەلان»ەوە عیراقی دەبرد بەڕێوە ژیانی ڕووناکبیریی کورد زۆر هێدی و لەسەر خۆ هەنگاوی دەنا . هەرچۆن بێ هەنگاوی ناوچەکانی تر لە هەنگاوی ئەو خێراتر بوو . بە داخەوە جاری وا هەبوو ئەو هەنگاوە بۆ دواوە بوو ، نەك بۆپێشەوە . بەوێنە بەر لەوەی شەڕی یەکەمی جیهان دەست پێ بکات ژمارەی قوتابیی ناوەندی[56] لە شاری سلێمانی

خۆی دەدا لە نزیکەی (165) کەس ، کەچی بەر لەوەی عیراق ببێتە ئەندامی «کۆمەڵەی گەلان»و دوای (14) ساڵی ڕەبەق لە قەیمومەتی بەریتانیای پێشکەوتوو ئەو ژمارەیە هاتە سەر تەنها (10) کەس . لەوەیش خراپتر : دیسان بەر لەوەی عیراق ببێتە ئەندامی «کۆمەڵەی گەلان» ، لە ژێر سایەی بەریتانیای گەورەدا ژمارەی هەموو ئەوانەی لە قوتابخانە کوردییەکاندا دەیانخوێند ، بەپێی سەرژمێری ئینگلیزەکان خۆیان ، بریتی بوو تەنها لە (1545) کەس . کەچی بەرامبەر بەوان (6300) کەس لە قوتابخانە عیسایییەکانو (8400) کەس لە قوتابخانە جووەکان دەیانخوێند !![57] ، واتە ئەو جووانەی عیراق کە ژمارەیان نەدەگەیشتە لە صەدا سێو چواری کورد پتر لە پێنج ئەوەندەی ئەوان مافی خوێندنیان هەبوو !! .

بەو جۆرە هەر بەڵگەیەك دەربارەی کورد چوبێتە بەردەمی « کۆمەڵەی گەلان » بە دروستی وێنەی باری نالەباری سیاسیو کۆمەلایەتیو ئابووری کوردی بۆ ئەندامانی کێشاوە ، باسی ئەو جەورو ستەمو بێمافییەی کوردی بۆ کردوون کە بە هۆی ئینگلیزو عەلقە لەگوێکانیانەوە دووچاریان هاتبوو . ڕاستە جاروبار دەزگاکانی « کۆمەڵەی گەلان » ئاوڕیان لە کورد داوەتەوەو تەنانەت ئەو نامانەشیان بێ وەلام نەکردووە کە نیشتمانپەروەرانی کورد بۆیانیان ناردوون[58] ، بەلام ، بێ گومان ، هەڵوەستی کۆمەڵە بەرامبەر بە کورد هیچ ڕۆژێك نەگەیشتۆتە نیوەی ئەو ئاستەش کە بەپێی ناوەڕۆکی پێڕەوی خۆی دەبوو بیگاتێ . ئەوەش دیسان ڕووی ڕاستەقینەی « کۆمەڵەی گەلان » وەك داشی دامەی دەستی دەوڵەتە گەورەکان نیشان دەدات .

کەوابێ نیشتمانپەروەرانی کورد حەقیان بوو بە چاوی گومانو ڕقەوە سەیری « کۆمەڵەی گەلان » یان دەکرد . لەخۆوە نەبوو سەلام لە پارچە هەڵبەستێکی خۆیدا کە ساڵی 1933 بۆ یەکەم جار لە گۆڤاری « هاوار » ی شامدا بلاوی کردەوە[59] « کۆمەڵەی گەلان » ی ناو نا « کوتەکی دەستی میستەر هەندرسن » ی وەزیری هەندەرانی ئەوسای بەریتانیای گەورە[60] .

لەهەمان هەڵبەستیدا سەلام دەربارەی « کومەڵەی گەلان » بە داخو زوخاوێکی زۆرەوە گوتوویە :

« عصبة الامم » ، کۆمەڵی گەورە
بەپێچو پەنا بەفێڵو دەورە[61]
بەجۆشو کوڵ بووی بۆ کوردی هەژار
ئەتگوت ئەم قەومە ئەکەم ڕستگار
ئەگەر ڕاست ئەکەی هەڵی سووڕێنە
بەس بۆ سیاسەت هەڵیانپەڕێنە
تەریق نابیتۆ تۆ چیت پێ ئەکەن
(کوتەکی دەستی میستەر هەندرسن)

دوای ئەوەی سەلام پیلانو یارێکانی « کۆمەڵەی گەلان » ڕیسوا دەکات دیسان ڕووی دەمی تێدەکاتەوەو پێی دەڵێ :

لە عەدالەتا کەی ئەمە دەئبە
یاخو هەر شێوەو ئوسوڵی غەربە
کۆمەڵی درۆ ، جێگەی مەکرو فەن
(کوتەکی دەستی میستەر هەندرسن)
خۆ تۆ وەصی بووی ئەقوام بوون هەتیو
دەمی کوردت کرد بە تەڵەی تەقیو

سەلام لەوەیش زیاتر پێی پیا دەنێو « کۆمەڵەی گەلان » ی لا دەبێتە بارەگای « فیتنەو تەزویر » و کارخانەی « فەسادو میحەن » چونکە :

لە سلێمانی جادەی بەر سەرا
بە خوێناوی کورد ئاوڕشێن کرا[62]

دوای هێنانەوەی باسەکە بەو جۆرە سەلامی داخ لەدڵ ڕوو دەکاتەوە « کۆمەڵەی گەلان » و پڕ بەدەم لێی دەپرسێ :

چۆن عاجز نابی لەم خوێن ڕشتنە
لەلای تۆ هەڵبەت حقوق کوشتنە[63]
ناترسی مێژوو لەعنەتت بکەن
(کوتەکی دەستی میستەر هەندرسن)

شایانی باسە هەر زوو ئەم پارچە هەڵبەستەی سەلام

سەرنجی روناکبیرانی کوردو ئەو بێگانانەی ڕاکێشاوە کە هەر یەکەیان لەبەر مەبەستێك بایەخ بە مەسەلەی کورد دەدەن ، کراوەتە فەرەنسیو گەرەبێتی ئەرمەنی وێنــەی لێ ناردووە بــۆ بارەگای « کۆمەڵەی گەلان » لە جنێف . کە مینۆرسکی ساڵی 1934) هاتۆتە سلێمانی ئەویش ڕوونووسی کردووەو لەگەڵ خۆی بردوویە . هەروەها شابەندەری ئێران لە سلێمــانی وێنەی لێ ناردۆتە وەزارەتی هەندەران لە تاران ، بەتایبەتی لەبەر ئەوەش کە شیعرەکە هێرشێکی زۆری تێدایە بۆ سەر عەجەمو ئێران[4] .

« کــۆمــەڵەی گــەلان » لە زمــانی کــوردیشــدا ڕەنگی داوەتەوە . نووسەرانی سۆران « عصبة الامم » و « کۆمەڵی ئەقوام » و نــووسەرانی « هــاوار » و « ڕوناهی » « جڤــاتی میللەتان » یان پێ گوتووە[5] .

بەدرخانییەکان لەودوو گۆڤارەو نووسینەکانی تریاندا زۆرجار « جڤات »یان لە بــریتی کۆمــەڵو کۆمــەڵەو یەکیــەتی بەکــار هێناوە[6] . کاتی خۆی « کۆڕی زانیاری کورد » (جڤات) ی بۆ « نقابە » ش پێشنیار کرد[7] . پێموایە پێشنیارەکەشی بەجێیە چونکە خانی (جڤین) ی بۆ « کۆبوونەوەو خرۆشانی خــەڵکی بەکار هێناوە » و جگەرخــوێنو کوردۆیێفیش هــەمان وشــەیان کردۆتە زاراو .

دڵنیام لەوەی گەڕانێکی ورد بەناو پــاشماوەی تــۆمارو بەڵگەکــانی « کۆمــەڵەی گەلان » دا بــۆی هەیــە ڕووی تری بایەخداری مێژووی کوردمان بۆ ڕوون بکاتەوە .

○

---

٣ ـ سمایل خانی سمکۆ «سمکۆی شوکاك» .
٤ ـ سید طە لەپاڵ تۆپێکی دەستکردی وەستا ڕجبدا .
٥ ـ پێکهاتنی لەشکری کورد .
٦ ـ بوردوومانەکەی شاری سلێمانی .
٧ ـ بوردوومانەکەی شاری سلێمانی .

وێنەکان :

١ ـ شێخ سعیدی پیران لەناو کتێبخانەکــەی محمد عــلی عونیدا بووە .
٢ ـ شێخ محمود بە بەرگی حوکمدارییــەوە ساڵی ١٩١٨ لەگــەڵ سەردار ڕشیدی ئەردەلاندا .

○

پەراوێزەکان :

(1) بۆ ئامادەکردنی ئەم وتارە کەڵکی زۆرم لەو موحازەرانەم وەرگرتووە کــە بە یاریدەی گەلێك سەرچاوەی جیاواز بۆ پۆلی چوارەمی بەشی مێژووی کۆلێجی ئەدەبیاتی زانکۆی بەغدام ئامادە کردوون .

(2) وشەی (politika) ی گریکی لە (polis) ەوە هاتووە کە مانای دەوڵەتە . دیارە وشەی پۆلیسیش هەر لەمیانەوە هاتووە .

(3) مــارکۆ پــۆلۆ (M.Polo) ساڵی 1254 لەدایــك بووەو ســاڵی 1324 کــۆچی دوایی کردووە .

(4) بەزمانی چینی (پەکین) مانای پایتەختی باکوورە .

(5) بەدرێژایی هەر چوار ساڵو سێ مانگو دە ڕۆژەی تەمــەنی شەڕی یــەکەمی جیهان جەنگ بۆ تاوێك لەناو خاکی فەرەنسەدا نەوەستا .

(6) « دەروازەی کــراوە » واتــە (البــاب المفتــوح) . کــاربــەدەستــانی وڵاتــە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا ساڵی (1899) ئەو زاراوەیان بــۆ یەکــەم جار بــەکار هێنــا ، ئەوســاکە دەیــانویست بــەو بیانــووەوە خۆیــان بکەیێننــە بــازاڕە فراوانەکانی چین کە بەدەست دەوڵەتە گەورەکانی ترەوە بوو .

(7) هەرچەندە ، وەك دواییش باسی دەکەین ، ژاپۆنو ئەڵەمانیا یەك لە دوای یەك ساڵی 1933 ، ئیتالیا دوای ئەوان ساڵی 1937 لە « کۆمەڵەی گەلان » کشانەوە ، بەڵام شوێنەکانیان مایەوە بەو هیوایەی گوایە لەگەڵ شەیتان بێنە خوارێو بگەڕێنەوە ناو کۆمەڵە .

(8) لەو کاتەدا « پــارتی کۆمــاری » دەسەڵاتی گــرتەوە دەستو ئــەوەش بووە هۆیەکی تر بۆ ئەوەی وڵاتە یەکگرتــووەکانی ئــەمەریکــا نەبێتــە ئەنــدامی « کــۆمەڵەی گــەلان » کە بــە دەستکردی ویــدرۆ ویلسنی سەرەك کــۆمــاری ڕابوردوویان دادەنا . ویلسن نوێنەری « پارتی دیموکراتی » بوو کە لەگەڵ « پارتی کۆماری » دا دوو بەرەی سیاسیی سەرەکیی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بوون .

(9) بۆ درێژەی ئەو باســە بڕوانــە « تاریــخ الوزارات العراقیــة » ی عبدالرزاق الحسنی . هەروەها : الدکتور یونان لبیب رزق ، الدبلوماسیة الوفدیة وعصبة الامم ، ـ « السیاسة الدولیة » (مجلة) ، القاهرة ، العدد 43 ، ینایر 1976 ، ص 118 — 137 .

(10) یەن پارەی ژاپۆنە . نرخی لە گوڕیندایە . هەر 300 یەن دۆلارێــك دەبێت . ئیمڕۆکە یەن یەکێکە لەپارە هەرە بەهێــزەکانی جیهــان . بە قســەی بانقی مەرکەزی دینارێك نزیکەی 750 یەنە .

(11) دوای وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا ژاپــۆن دووەم دەوڵەتی جیهان بــوو

کەلکی زۆری لەو بارو دۆخە وەرگرت کە شەڕی یەکەمی جیهان هێنانی‌یە کایەوە .

(11) تەنانەت تانکو فڕۆکەشیان بۆ ناردن .

(12) ڕایخ لە وشەی ڕایخشتاغ (Reichstag) ی ئەڵەمانی‌یەوە وەرگیراوە کە بریتی‌یە لە دوو وشەی لێکدراو : (Reich) واتە دەوڵەت ، یا ئیمپراتۆری‌یەت ، لەگەڵ (Tag) ، واتە کۆبوونەوە ، یا ئەنجومەن . وەك زاراوێکی سیاسی لە سەدەی دوازدەمینەوە بەکار هێنراوە . زیاتر مانای پەرلەمان دەبەخشێ . ڕایخی یەکەمو دووەم دوو قۆناغی نێوان سەدەی دوازدەمین‌و کۆتایی شەڕی یەکەمی جیهان دەگرنەوە . ڕایخی سێیەم ساڵی 1919 دەستی پێ‌کردو بە تەواو بوونی شەڕی دووەمی جیهان لەناو چوو . هەرچەندە ڕایخشتاغ لەژێر سایەی هیتلەردا ، وەك زوربەی دەزگا دیموکراسی‌یەکانی‌تری ئەڵەمانیا چووە خانەی نەبوانەوە ، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا زۆر مێژوونووس ڕۆژگاری ئەڵەمانیای نازی‌یان ناو ناوە ، ڕایخی سێیەم ، . ناوی کتێبە بەناوبانگەکەی ولیەم شیرەر دەربارەی ئەڵەمانیای نازی بەم جۆرەیە : ، مێژووی ئەڵەمانیای هیتلەری . دامەزراندنی ڕایخی سێیەم‌و کەوتنی ، .

(13) ئەدۆلف ناوی خۆی‌و هیتلەر نازناوی هەڵبژاردەیەتی . لە ڕاستیدا خۆی ناوی ئەدۆلف شیکلگروبەرە (Adolf Schicklgruber) .

(14) لە مێژوودا بەو کارە دەگوترێ ئەنشلیوس کە وشەیەکی ئەڵەمانی‌یەو مانای خستنەسەر دەگەیێنێ . هەڵلووشینی کوردی لەبارترین وشەیە بۆ ئەو کارە .

(15) مەبەست ڕۆژهەڵات‌و ڕۆژئاوای ئەوروپایە .

(16) واتە ،منظمة العمل الدولية ، .

(17) بۆ درێژەی ئەو باسە بڕوانە : الدكتور كمال مظهر احمد ، الطبقة العاملة العراقية . التكون وبدايات التحرك ، بيروت ، 1981 .

(18) ، منظمة الصحة العالمية ، و ، محكمة العدل الدولية ، و ، لجنة الأقليات ، .

(19) مەبەست خوالێخۆشبوو حەپسە خانی نەقیبە .

(20) لەگەڵ دەست‌پێ کردنی شەڕی یەکەمی جیهاندا لەشکری ئینگلیز لە باشوورەوە کەوتە داگیرکردنی خاکی عیراق‌و تاڕۆژی یازدەی مارتی ساڵی 1917 گەیشتە بەغداو دوای ئەوە ئینجا بەرەو کوردستان کەوتە ڕێ .

(21) ئاکربەس واتە ، هدنة ، .

(22) بۆ درێژەی ئەوباسە بڕوانە : الدكتور فاضل حسين ، مشكلة الموصل . دراسة في الدبلوماسية العراقية ـ الانكليزية ـ التركية وفي الراي العام ، الطبعة الاولى ، بغداد ، 1955 (336 ص) . نامەی دوکتۆراکەیەتی کە ساڵی 1952 پێشکەشی زانکۆی ئەندیانای ولاتە یەککرتووەکانی ئەمەریکای کردووە . چەند ساڵێك لەمەوبەر چاپی دووەمیشی دەرچو . سەرچاوەیەکی بایەخدارە بۆ لێکدانەوەی چەند لایەنێکی گرنکی مێژووی هاوچەرخی گەلی کورد .

(23) جۆرج ئەنانئیل کیرزن (Curzon) (1859 — 1925) یەکێك بوو لەپیاوە سیاسی‌یە بەناوبانگەکانی ئینگلتەرەی کۆتایی سەدەی نۆزدەمین‌و سەرەتای 1924 ، واتە لە کاتێکی زۆر ناسکی مێژووی ئینگیلتەرەو جیهاندا ، وەزیری هەندەران بوو بەو جۆرە دەوری لە ، کێشەی مووسڵ ، و چارەنووسی کوردا گەورەو دیار بوو .

(24) ڕۆژی 16 ی کانوونی دووەمی ساڵی 1925 ئەندامانی لیژنە گەیشتنە بەغداو پاش دە ڕۆژ لەوێوە چوونە مووسڵ‌و ئینجا کەوتنە گەڕان بە ناوچەکانی کوردستاندا .

(25) ئەمەش دەقی ناوەکەیەتی بەئینگلیزی :

(League of Nations . Question of the Frontier between Turkey and Iraq . Report submitted to the Council by the Commission instituted by the Council resolution of September 30 , 1924) , Geneva , 1925 .

(26) Ibid, PP . 46 — 47

(27) (Report on Iraq administration , October 1920 — Mrch 1922) , London , 1923 .

(28) ڕۆژانی ، شۆڕشی بیست ، کاپتەن سالمۆت لەلایەن پیاوەکانی برایم خانی دەلۆوە کوژرا .

(29) (Report ou Iraq administration , October 1920 — March 1922) , PP . 103 , 115 , 117 .

(30) Captain Fitzgibbon

(31) (Report on Iraq administration , October 1920 — March 1922) , PP . 116 — 117 .

(33) (Report on Iraq administration , April 1922 — March 1923) , London , 1924 .

(34) Lieutenant M.Mott

(35) Captain Bond

(36) Captain Malkant

(37) (Report on Iraq administration , April 1922 — March 1923) , PP . 33 — 34 .

(38) Ibid , P . 35

(39) ئۆزدەمیر پاشا ئەفسەرێکی گەورەو لێهاتووی تورك‌و لایەنگری مستەفا کەمال بوو . ئۆزدەمیر نازناوی بوو ، ئەگینا خۆی ناوی عەلی شەفیق‌و بە ڕەگەز میسری بوو . لە حوزەیرانی ساڵی 1922 وە کەمالی‌یەکان لەگەڵ هێزێکی سەربازیدا ناردیانە ڕەواندوز . ئۆزدەمیر توانی لە نزیکەوە پێوەندی لەگەڵ ژمارەیەکی زۆر لە سەردارانی کورد دابمەزرێنێ ، هەزارو یەك گفتی شیرینی درۆی دانێ . چالاکی‌یەکانی ئۆزدەمیرو هاریکاری‌ی لەگەڵ سەردارانی کورداو بەتایبەتی لەگەڵ شێخ مەحمود ، تەواو ئینگلیزیان بێزار کردبوو . پاش ماوەیەك ئۆزدەمیر ناچار بوو بکشێتەوە ، هەرچەندە لە بارو دۆخی ئەو ڕۆژگارەدا کەمالی‌یەکان بەپاکی لەگەڵ کوردا بهاتنایە پێشەوە دەیانتوانی جێ‌پێی ئینگلیز تەواو شلۆق بکەن .

(40) (Report on Iraq administration , April

1922 — March 1923) , P . 36

(41) (Report by His Britannic Majesty's Government on the administration of Iraq for the period April 1922 — December 1924) , London . 1925

(42) Ibid , PP. 32 — 33

(43) (Report by His Brittanic Majesty 's Government to the Council of The League of Nations on the administration of Iraq for the year 1926) , London . 1927

(44) Ibid , P . 27

(45) (Report by His Britanic Majesty's Government to the Council of the League of Nations on the administration of Iraq for the year 1927), London . 1928

(46) Ibid , P . 24

حقی قسەکە وەهایە :

(The stormy Petrel of Southern Kurdistan

. بیترێل ، بەتەنها مەلێکی گچکەی دەریایی زۆر دوورەفڕە ، بەلام کە وشەی

. stormy ، ی دەچێتە پاڵ دەبێتە زاراوو بە یەکێك دەگوترێ زۆر بزێوو بەکۆبەند

ی

(47) (Report ... on the administration of Iraq for the year 1927) , PP . 24 — 25

(48) (Report by His Majesty's Government in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Council of the League of Nations on the administ — ration of Iraq for the year 1931)

(49) Ibid , PP . 15 — 16

(50) (Report by His Majesty's Government in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Council of the League of Nations on the administration of Iraq for the year 1930) .

(51) (Report .... for the year 1931), PP. 16 — 17 .

(52) Ibid , P.31

(53) (Report by His Majesty's Government in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Council of the League of Nations on the administration of Iraq for the period January to October 1932) .

(54) Ibid , P . 3

(55) (Special Report by His Majesty's Government in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Council of the League of Nations on the progress of Iraq during period 1920 — 1931) , London , 1931 .

(56) مەبەست قوتابخانەی ڕوشدی‌یەیە .

(57) (Special Report ...) / PP. 232 — 234 هەروەها بڕوانە : عبدالرزاق الهلالي ، تاريخ التعليم في العراق في العهد العثماني 1638 — 1917 ، بغداد ، 1959 ، ص 181 ؛ محمد امين زكي ، تاريخ السليمانية وانحائها ، ترجمة محمد جميل بندى الروژبياني ، بغداد ، 1951 ، ص 205 — 210 ؛ « العالم العربي » (جريدة) ، بغداد ، 20 كانون الثاني 1931 .

(58) بڕوانە :

(Report ... on the administration of Iraq for the year 1931) , PP . 18 — 19 .

(59) بڕوانە :

« هاوار » ، ساڵی دوو ، ژمارە 22 ، یەکی ئەمموو ی 1933 ، ل 7 هەمان پارچە یەکەم شیعری سەلامە لە دیوانەکەیدا (بڕوانە : « دیوانی سەلام » ، بەغدا ، 1958 ، ل 1 — 4) . لە دیوانەکەدا چەند شوێنێکی شیعرەکە پەڕێنراوە ، بەلام « هاوار » دەقی وەك خۆی بڵاو کردوتەوە .

(60) مەبەست ئارثەر هێندرسنە (A.Henderson) (1863 — 1935) کە لە ساڵی 1911 وە تاوەکو ساڵی 1934 سکرتێری « پارتی کرێکاران » بوو . ساڵی 1929 بووە وەزیری هەندەران ، ساڵی 1931 وازی هێنا ، واتە کە سەلام شیعرەکەی کوتووە ئەو هێشتا هەر وەزیر بووە .

(61) چەند بەیتێکی هەڵبژاردەن لە شیعرەکەی سەلام ، نەك هەمووی .

(62) سەلام ئەو شیعرەی لە یەکەم یادی شەشی ڕوشی ئەیلولدا دانـاوە ، واتە ئەیلولی ساڵی 1931 .

(63) خۆزگە دەیگوت : « لەلای تۆ هەڵبەت ماف‌دان کوشتنە » .

(64) ئەو بەشەی لە دیوانەکەیدا چاپ نەکراوە .

(65) شیعرەکەی شێخ سەلام لە « هاوار » دا بە ناونیشانی « لەبۆ جڤاتێ میللەتان » و لە دیوانەکەیدا بەناونیشانی « بۆ کۆمەڵی ئەقوام » بڵاوکراوەتەوە .

(66) بەوێنە بڕوانە :

« هاوار » ، ساڵی یەك ، ژمارە دوو ، یەکی حوزەیرانی 1932 ، ل 1 ؛ ساڵی یەك ، ژمارە چواردە ، 31 ی کانوونی یەکەمی 1932 ، ل 1 .

(67) بڕوانە :

« گوڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، بەرگی یەکەم ، بەشی یەکەم ، 1973 ، ل 521 .